

STANISŁAW BOROWSKI

ZMIANY W STRUKTURZE SPOŁECZNO-ZAWODOWEJ LUDNOŚCI W POLSCE LUDOWEJ

ZAKRES OPRACOWANIA I ŹRÓDŁA

Przesunięcie granic państwa, przebudowa ustroju ekonomicznego i politycznego oraz ogólnoswiatowy postęp kulturalny uznać trzeba za najważniejsze przyczyny intensywnych zmian społecznych w Polsce w minionym dwudziestoleciu. Spośród różnorodnych zmian trzy ich rodzaje zasługują na szczególną uwagę, a mianowicie wynikające: z przestrzennego przemieszczenia ludności, ze znoszenia dawnych podziałów społecznych oraz z awansu społecznego ludności. Te trzy rodzaje zmian były ściśle ze sobą powiązane, na ogół w ten sposób, że każdy z tych rodzajów warunkował następny. Jednakże powszechność i intensywność tych zmian utrudnia ich identyfikację w ogóle, a statystyczną w szczególności.

Celem dokonania tej identyfikacji i oceny spróbujemy ustalić skalę zmian. Wśród wyodrębnionych przez nas rodzajów awans społeczny ma znaczenie niejako docelowe, centralne i wartościujące inne zmiany. Skale awansu społecznego mogą się między innymi opierać na kryteriach socjologicznych, w szczególności na społecznym prestiżu i na kryteriach ekonomicznych, zwłaszcza na potencjalnym i faktycznym udziale w dochodzie społecznym. Poza tym awans społeczny może być selektywny i elitarny: powodując nowe podziały społeczne, oraz powszechny: przyczyniający się do unifikacji społeczeństwa w zakresie przyjętego kryterium awansu.

Wykorzystując powyższe rozróżnienia dla pierwszego rodzaju zmian, to jest wynikających z przemieszczania się ludności, wyodrębniliśmy migracje między wsią a miastem oraz między regionami mniej i więcej rozwiniętymi gospodarczo. Masowe przemieszczania ze wsi do miast, z regionów upośledzonych do rozwiniętych, podobnie jak i rozwój gospodarczy regionów upośledzonych oznacza na ogół dla ludności migrującej przechodzenie do kategorii społecznych, które cieszą się większym prestiżem społecznym, oraz szanse partycypowania względnie faktyczne partycypowanie w wyższym stosunku w dochodzie społecznym.

Dawne podziały społeczne były poważną przeszkodą awansu społecznego. Odróżnić wśród nich można podziały ekonomiczno-społeczne, a w tych zwłaszcza podziały wynikające z prywatnego posiadania środków produkcji, ewentualnie pochodne podziały polityczne oraz podziały narodowościowe.

Wreszcie szczegółowo pojmowany awans społeczny rozpatrywać można w trzech ważnych przekrojach: wykształcenia, wykonywanego zawodu i dochodu. W pierwszym przekroju skalę awansu stanowi wykształcenie: podstawowe, średnie i wyższe. W drugim przekroju skalę tworzy podział na zawody tradycyjne: z rolnictwem i leśnictwem, oraz nowoczesne: z przemysłem i budownictwem, handlem, transportem i łącznością; oświatą, nauką, kulturą i ochroną zdrowia; administracją publiczną i wymiarem sprawiedliwości oraz z innymi. W trzecim przekroju skalę tworzy poziom dochodów.

Wymienione rodzaje przemian oraz skale ich wartościowania stanowią rzeczowy zakres niniejszych rozważań.

Zakres terytorialny obejmuje cały powojenny obszar Polski. Podziały terytorialne zostały ograniczone do województw i ich zespołów. Nie korzystano przy tym na ogół z podziałów dawniejszych aniżeli podział z 6 VII 1950 r., dla którego przeliczone zostały wyniki pierwszego sumarycznego spisu ludności z 1946 r. Po tej dacie najważniejsze zmiany granic wojewódzkich polegały na wyodrębnieniu trzech miast wojewódzkich: Krakowa, Poznania i Wrocławia. Łącząc te miasta z odpowiadającymi im województwami otrzymujemy jednostki przestrzenne w najgrubszym zarysie porównywalne w minionym dwudziestoleciu.

Wreszcie zakres chronologiczny niniejszego opracowania obejmuje powojenne dwudziestolecie. Jak wszelkie okrągłe liczby, tak i dwudziestolecie Polski Ludowej nie stanowi podstawy do trwalszej periodyzacji. Stanowi jednak ono rocznicę ważną, skłaniającą do podsumowań i wartościowania dokonanych zmian. W tym dwudziestoleciu można wyodrębnić trzy podokresy: do 1949 r. — okres odbudowy po zniszczeniach wojennych, lata 1950—1955 — okres intensywnej przebudowy i rozbudowy gospodarki, oraz lata od 1956 r. — okres dalszej rozbudowy i stabilizacji gospodarczej. Polityka państwa i faktyczne zmiany gospodarcze w tych okresach wyciskały swe piętno na interesujących nas przemianach.

Badanie zjawisk w czasie pociąga za sobą konieczność porównań. Nasuwają się tutaj dwie podstawy takich porównań: w stosunku do przedwrześniowej rzeczywistości oraz w stosunku do różnych terminów wewnątrz powojennego dwudziestolecia. Porównania pierwszego rodzaju natrafiają na trudności nie do przewyciężenia. Zwłaszcza jeżeli chodzi o zjawiska masowe, nie są tutaj spełnione wymagania ani formalnej, ani materialnej porównywalności. Jeżeli więc będziemy przytaczali dane

Polski przed wrześniowej i powojennej, to jedynie dla uwypuklenia kontrastów. Także porównywanie w ramach minionego dwudziestolecia musi być dokonywane z maksymalną ostrożnością. Różnorodność źródeł, zmiany jakościowe zjawisk oraz drobne zmiany terytorialne ograniczają porównania.

Podstawę źródłową opracowania stanowią w głównej mierze dane statystyczne. Na pierwsze miejsce wysuwają się wyniki spisów ludnościowych i powszechnych z lat 1931, 1946, 1950 i 1960. Poza sumarycznym spisem z 1946 r., którego wyniki zostały przeliczone dla podziału terytorialnego z 6 VII 1950 r.; dane pozostałych spisów podaliśmy w każdorazowych granicach, dla których uzyskano pierwotne, ostateczne wyniki. Dla lat międzypisowych i po ostatnim spisie wykorzystaliśmy szacunki ludnościowe Głównego Urzędu Statystycznego. Ze spisów i szacunków czerpaliśmy informacje o stanie liczebnym ludności i gęstości zaludnienia, o podziale ludności na miejską i wiejską, według źródeł środków utrzymania, posiadania środków produkcji, wykształcenia i stanowiska w zawodzie¹.

Bieżąca ewidencja ruchu migracyjnego, opracowana w Głównym Urzędzie Statystycznym metodą reprezentacyjną, dostarczyła nam obok spisów informacji o przemieszczeniach ludności. Z ewidencji tej wykorzystaliśmy dane jedynie dla ostatniego z wyodrębnionych podokresów, to jest począwszy od 1956 r.²; odkąd gospodarka wkroczyła na tory długofalowego rozwoju i stabilizacji.

Z corocznych sprawozdań szkół dla resortu i Głównego Urzędu Statystycznego pochodzą dane o liczbie uczniów, studentów i absolwentów³, ze sprawozdań zaś przedsiębiorstw i instytucji dla Głównego Urzędu Statystycznego posiadamy informacje o zarobkach. Dane w postaci wskaźników struktury według płac, mediany płac, odchyłeń ćwiartkowych i współczynników zmienności dotyczą miesiąca września każdego roku, natomiast średnie płace miesięczne obliczone zostały na podstawie rocznych funduszków płac⁴.

WZROST LICZEBNY I ZMIANY W ROZMIESZCZENIU LUDNOŚCI

W porównaniu ze stanem stwierdzonym podczas sumarycznego spisu w lutym 1946 r. ludność Polski wzrosła do końca marca 1964 r. o 30%. W tym samym czasie ludność miast podwoiła się, a ludność wsi zmniejszyła się ledwie o około 2%. W rezultacie zmieniła się struktura ludności

¹ Por. źródła do tabel 1, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 i 13.

² Por. źródła do tabeli 3.

³ Por. źródła do tabeli 14.

⁴ Por. źródła do tabel 15, 16 i 17.

w podziale na miejską i wiejską. Podczas gdy w 1931 r. ludność miejska stanowiła 27,4% całej ludności, a w 1946 r. 31,8%, to w 1964 r. odsetek ten już wynosił 49,2% (tabela 1 i ryc. 1). Zmiany te były rezultatem zróżnicowanego ruchu naturalnego oraz ruchu migracyjnego.

Tabela 1

Rozwój ludności w Polsce

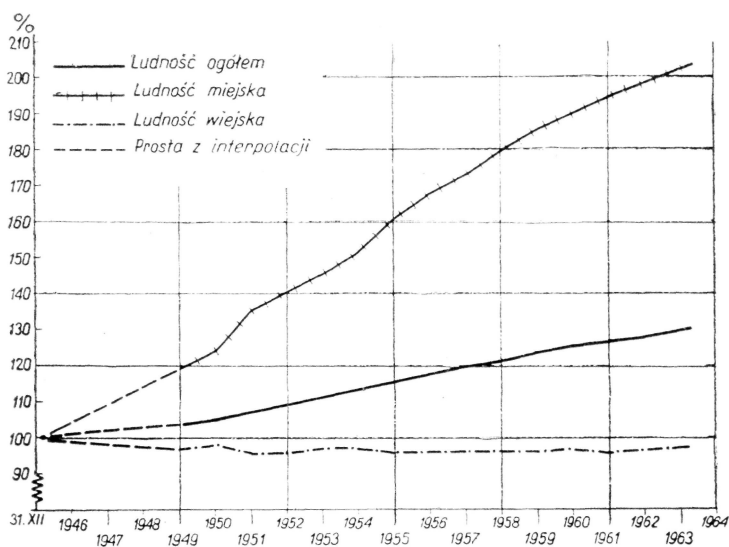
Stan	Ludność ogółem w tysiącach	z tego			
		w miastach ^a		we wsiach	
		w tys.	w %	w tys.	w %
Według spisu z:					
9 XII 1931	32 107 ^b	8 731	27,4	23 185	72,6
14 II 1946	23 930 ^c	7 517	31,8	16 109	68,2
3 XII 1950	25 008 ^d	9 605	39,0	15 009	61,0
6 XII 1960	29 731 ^e	14 112	48,1	15 249	51,9
Według szacunku na:					
31 XII 1938	34 849
1940	24 613	8 920	36,2	15 693	63,8
1950	25 035	9 243	36,9	15 792	63,1
1951	25 507	10 126	39,7	15 381	60,3
1952	25 999	10 525	40,5	15 474	59,5
1953	26 511	10 858	41,0	15 653	59,0
1954	27 012	11 316	41,9	15 696	58,1
1955	27 550	12 067	43,8	15 483	56,2
1956	28 080	12 594	44,9	15 486	55,1
1957	28 540	12 978	45,5	15 562	54,5
1958	29 000	13 471	46,4	15 529	53,6
1959	29 480	13 958	47,3	15 522	52,7
1960	29 893	14 245	47,7	15 648	52,3
1 I 1961 ^f	29 751	14 312	48,1	15 439	51,9
31 XII 1961	30 133	14 627	48,5	15 506	51,5
1962	30 484	14 880	48,8	15 604	51,2
1963	30 940	15 209	49,1	17 731	50,9
31 III 1964	31 057	15 286	49,2	15 771	50,8

^a Od 1955 r. łącznie z osiedlami. b—e w podziale na miasto i wieś nie uwzględniono: b—191 tys. osób*
c—304tys. osób, d—394 tys. osób, e—370 tys. osób. f Według podziału administracyjnego z dnia 1 I 1961 r.
Źródło: Rocznik Statystyczny GUS 1963, s. 13 i Biuletyn Statystyczny 1964, z. 6 s. 6.

Pod względem rozwoju ludnościowego poszczególne województwa różniły się między sobą oraz od przeciętnych rozwoju całego kraju. Wyodrębnić wśród nich można cztery grupy: 1. województwa rozwijające się pod względem demograficznym w bardzo szybkim tempie: miasto st. Warszawa, woj. katowickie i wrocławskie; 2. województwa rozwijające się w przyspieszonym tempie: opolskie, zielonogórskie, szczecińskie, koszalińskie, gdańskie i olsztyńskie; 3. województwa rozwijające się w średnim tempie: warszawskie, łódzkie, bydgoskie, poznańskie i krakowskie; 4. województwa rozwijające się w zwolnionym tempie: białostockie, kieleckie lubelskie i rzeszowskie.

W pierwszych dwóch grupach województw liczba ludności wzrosła od około 25% do około 168%, a w pozostałych dwóch grupach poniżej 25%. W pierwszych dwóch grupach ludność miejska wzrosła 2—3-krotnie, w pozostałych zaś dwóch na ogół mniej aniżeli dwukrotnie (tabela 2). Zmiany te były przede wszystkim następstwem intensywnego ruchu wędrownego.

Rozpatrzmy bilanse migracji, ograniczając się do okresu po 1956 r. Ruch ten w poprzednim okresie był już wielokrotnie omawiany w literaturze przedmiotu⁵. Kształtował się on przede wszystkim pod bezpośred-

Ryc. 1. Wzrost liczby ludności w Polsce w latach 1946—1964 (1946 r. = 100). Opracowano według danych tabeli 1.

nim wpływem następstw wojny, zwłaszcza zmiany granic państwa polskiego. Skierowany był zasadniczo z przeludnionych regionów Polski międzywojennej, z jej ziem, które nie weszły w skład powojennego państwa polskiego oraz z zagranicy na tereny zachodnie i północne, opuszczone przez ludność niemiecką oraz do regionów i miast najbardziej dotkniętych wojną. Od 1956 r. ruch wędrowny odbywał się pod wpły-

⁵ T. Stpiczyński, *Przyczynek do analizy wędrowek wewnętrznych w latach 1952—1957*, Warszawa 1960; M. Pohoski, *Migracje ze wsi do miast*, Warszawa 1963; L. Kosiński, *Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945—1960*, Warszawa 1963; M. Gacek-Borna, *Ruch wędrowny w północnych województwach Polski w warunkach powojennej stabilizacji*, Roczniki Ekonomiczne, Poznań 1963/1964.

Zmiany rozmieszczenia ludności Polski

Województwa	1946			1950			r
	r	m	w	r	m	w	
	w tysiącach						
Polska	23 930 ^a	7 517	16 108	25 008 179	9 605 254	15 008 430	29 775 508
M. Warszawa	479	479	—	822 036	822 036	—	1 139 189
Warszawskie	2 187	390	1 797	2 031 372	552 396	1 478 976	2 314 930
Bydgoskie	1 457	559	898	1 441 326	625 744	815 582	1 708 298
M. Poznań	×	×	×	320 670	320 670	—	408 132
Poznańskie	2 087	770	1 317	1 762 216	570 349	1 191 867	1 992 758
M. Łódź	497	497	—	620 273	620 273	—	709 698
Łódzkie	1 518	351	1 167	1 467 445	411 292	1 056 153	1 595 021
Kieleckie	1 702	270	1 432	1 628 174	358 591	1 269 583	1 815 667
Lubelskie	1 753	276	1 477	1 604 637	317 061	1 287 576	1 801 384
Białostockie	941	172	769	956 533	219 166	737 367	1 090 231
Olsztyńskie	442	114	328	694 519	204 108	490 411	881 332
Gdańskie	732	366	366	929 473	574 110	355 363	1 222 769
Koszalińskie	585	158	427	521 794	179 799	431 935	687 915
Szczecińskie	307	150	157	527 156	299 290	227 866	757 884
Zielonogórskie	347	115	232	557 822	223 717	334 105	782 332
M. Wrocław	×	×	×	308 925	308 925	—	430 522
Wrocławskie	1 769	691	1 078	1 388 073	657 254	730 819	1 806 310
Opolskie	792	173	619	811 951	263 760	548 191	929 033
Katowickie	2 362	1 158	1 204	2 741 664	2 031 550	710 114	3 274 512
M. Kraków	×	×	×	343 638	343 638	—	481 296
Krakowskie	2 133	587	1 546	1 766 565	400 631	1 365 934	1 990 359
Rzeszowskie	1 535	241	1 294	1 367 422	267 113	1 100 309	1 586 157

a W tym 305 tys. osób nie uwzględniono w danych dla województw oraz w podziale na ludność miejską i wiejską.

Uwaga: Dane spisu z 14 II 1946 w podziale administracyjnym z 6 VII 1950 r.; dane spisu z 3 XII 1950 r. w podziale administracyjnym z 15 V 1951 r.; dane spisu z 6 XII 1960 r. w podziale z 1 II 1962 r.; dane szacunku na 31 III 1964 r. w ówczesnym podziale administracyjnym.

Źródło, Opracowano według: Ważniejsze dane o rozwoju społeczno-gospodarczym PRL 1956, GUS, s. 7—9; Biuletyn Statystyczny 1964, seria L, z. 1—23, spis powszechny z 3 XII 1950 r. i 6 XII 1960 r. —wyniki ostateczne; Biuletyn Statystyczny 1964, nr 6, s. 6.

wem czynników stabilizującej się gospodarki, zwłaszcza pod wpływem intensyfikacji dawnych i nowo powstających regionów przemysłowych. Wpływ ten wyraził się głównie w zmianie kierunku wędrowek, zmianie znaku sald i ich bezwzględnych wartości.

Przez wszystkie lata wydzielonego przez nas okresu w całym kraju wsie miały salda wędrowkowe ujemne, a miasta dodatnie. Na ich podstawie wyodrębnić można dwie nasilające się fale odpływu ze wsi do miast, a mianowicie do 1959 r. i od 1960 r. Ruch wędrowkowy poszczególnych województw charakteryzował się zbieżnościami wewnątrz wyodrębnionych przez nas grup województw a odrębnościami w województwach należących do różnych grup. W pierwszej grupie ogólne salda oraz salda dla miast były przeważnie dodatnie, a dla wsi wyjątkowo dodatnie. Warto

Tabela 2

(r = razem, m = miasta, w = wsie)

1960		1964			1946		1950		1960		1964	
m	w	r	m	w	odsetek ludności w województwie							
w tysiącach					r	m	r	m	r	m	r	m
14 206 112	15 199 617	31 057	15 286	15 771	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1 139 189	—	1 227	1 227	—	2,0	6,4	3,3	8,4	3,8	8,0	4,0	8,0
728 061	1 586 869	2 423	781	1 642	9,3	5,2	8,3	4,4	7,8	5,1	7,8	5,1
820 793	887 505	1 810	880	930	6,2	7,4	5,9	6,4	5,7	5,8	5,8	5,8
408 132	—	431	431	—	×	×	1,3	3,3	1,4	2,9	1,3	2,8
718 187	1 274 571	2 098	772	1 326	8,8	10,2	7,2	5,7	6,7	5,1	6,8	5,0
709 698	—	736	736	—	2,1	6,6	2,5	6,5	2,4	5,0	2,4	4,8
503 805	1 091 216	1 655	547	1 108	6,4	4,7	5,9	4,0	5,4	3,5	5,3	3,6
495 659	1 320 008	1 886	535	1 351	7,2	3,6	6,6	3,1	6,1	3,5	6,1	3,5
444 645	1 356 739	1 882	486	1 396	7,4	3,7	6,5	3,0	6,1	3,1	6,1	3,2
327 779	762 452	1 144	360	784	4,0	2,3	3,9	2,2	3,7	2,3	3,7	2,4
315 701	565 631	934	342	592	1,9	1,5	2,8	2,1	3,0	2,2	3,0	2,2
811 468	411 301	1 319	885	434	3,1	4,9	3,8	5,6	4,1	5,7	4,2	5,8
306 967	380 948	735	340	395	2,5	2,1	2,1	1,8	2,3	2,2	2,4	2,2
470 272	287 612	823	523	300	1,3	2,0	2,1	3,1	2,5	3,3	2,7	3,4
381 874	400 458	829	415	414	1,5	1,5	2,3	2,2	2,6	2,7	2,7	2,7
430 522	—	464	464	—	×	×	2,1	3,2	1,4	3,0	1,4	3,0
938 330	867 980	1 926	1 022	904	7,5	9,2	5,7	5,6	6,2	6,6	6,2	6,7
354 182	574 851	992	389	603	3,3	2,3	3,3	2,3	3,1	2,5	3,2	2,5
2 480 039	794 473	3 471	2 635	836	10,0	15,4	11,1	17,9	11,0	17,5	11,2	17,3
481 296	—	507	507	—	×	×	1,4	3,6	1,6	3,4	1,6	3,3
552 478	1 437 881	2 095	594	1 501	9,0	7,8	7,2	3,2	6,8	3,9	6,7	4,0
387 035	1 199 122	1 670	417	1 253	6,5	3,2	5,6	2,4	5,4	2,7	5,4	2,7

pamiętać, że na wsi tych województw znajdują się bardzo wysokie odsetki ludności pozarolniczej. Podobnie kształtowały się salda wędrowek w drugiej grupie, z wyjątkiem woj. olsztyńskiego, którego ogólne saldo było stale ujemne. W trzeciej grupie ogólne saldo było dość często ujemne, w miastach sporadycznie ujemne, a na wsi zawsze ujemne. Wreszcie w ostatniej grupie ogólne saldo oraz saldo wiejskie były zawsze ujemne, a w miastach zawsze dodatnie (tabela 3).

W przeciwieństwie do okresu sprzed 1956 r. zaznaczyły się wyraźnie trzy nowe tendencje. Po pierwsze, salda dodatnie na wsi zdarzały się tylko sporadycznie. Oznacza to wyraźnie trwałe procesy urbanizacyjne oraz regres agrarnego charakteru ludności Polski. Druga tendencja wyrażała się w coraz częstszych saldach ujemnych województw, które w poprzednim okresie były masowo zasiedlane. Nie oznacza to, jak zobaczymy z dalszych danych statystycznych, depopulacji tych ziem, lecz przekazywanie nadwyżek ich przyrostu ogólnego dla regionów najintensywniej zagospodarowywanych. Wreszcie trzecia tendencja wyrażała się w szybkich aglomeracjach ludnościowych w wysoko rozwiniętych regionach.

Ze względnych i bezwzględnych wartości sald krystalizowały się

Saldo migracyjne według województw w latach 1956—1962

Województwa	w tysiącach osób										w promiłkach									
	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962						
Polska	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	- 4,7	+ 1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0						
miasta i osiedla	+ 45,9	+ 71,2	+ 109,0	+ 118,8	+ 74,8	+ 105,6	+ 115,2	+ 3,7	+ 5,6	+ 8,2	+ 8,7	+ 5,3	+ 7,3	+ 7,8						
wsie	- 45,9	- 71,2	- 109,0	- 118,8	- 74,8	- 110,3	- 113,4	- 3,0	- 4,6	- 7,0	- 7,7	- 4,8	- 7,1	- 7,3						
M. Warszawa	- 0,5	+ 2,9	+ 2,3	+ 4,6	+ 7,5	+ 15,0	+ 14,0	- 0,5	+ 2,7	+ 2,1	+ 4,2	+ 6,8	+ 12,9	+ 11,9						
Warszawskie	+ 3,2	+ 2,2	+ 0,8	+ 5,8	+ 0,3	- 1,9	+ 5,9	+ 1,4	- 1,0	+ 0,3	+ 2,5	- 0,2	+ 0,8	+ 2,5						
miasta	+ 8,0	+ 6,6	+ 11,0	+ 12,4	+ 6,7	+ 6,5	+ 6,1	+ 13,2	+ 10,6	+ 16,0	+ 17,3	+ 9,2	+ 8,9	+ 8,0						
wsie	- 4,8	- 8,8	- 10,2	- 6,6	- 7,0	- 8,4	- 12,0	- 2,9	- 5,4	- 6,3	- 4,1	- 4,3	- 5,2	- 7,4						
Bydgoskie	- 1,6	+ 1,4	+ 5,1	+ 4,9	+ 1,4	0,0	- 1,9	- 1,0	+ 0,9	+ 3,1	+ 2,9	+ 0,8	0,0	- 1,1						
miasta	+ 3,1	+ 4,7	+ 7,8	+ 8,1	+ 6,2	+ 6,2	+ 4,8	+ 4,1	+ 6,2	+ 10,0	+ 10,0	+ 7,5	+ 7,4	+ 5,6						
wsie	- 4,7	- 3,3	- 2,7	- 3,2	- 4,8	- 6,2	- 6,7	- 5,4	- 3,7	- 3,0	- 3,6	- 5,3	- 6,8	- 7,3						
M. Poznań	-	- 2,7	- 1,6	- 1,1	- 1,7	+ 2,5	+ 2,2	-	- 7,0	- 4,1	- 2,8	- 4,1	+ 6,0	+ 5,4						
Poznańskie	- 4,9	+ 1,3	+ 3,2	+ 4,7	+ 1,7	+ 1,2	+ 4,2	- 2,1	+ 0,7	+ 1,6	+ 2,3	+ 0,8	+ 0,6	- 2,1						
miasta	- 1,3	+ 4,8	+ 6,1	+ 6,9	+ 5,6	+ 5,7	+ 4,6	+ 1,3	+ 7,1	+ 8,8	+ 9,8	+ 7,8	+ 7,7	+ 6,2						
wsie	- 3,6	- 3,5	- 2,9	- 2,2	- 3,9	- 6,9	- 8,8	- 2,9	- 2,7	- 2,3	- 1,7	- 2,9	- 5,3	- 6,7						
M. Łódź	- 6,1	- 2,6	- 1,3	- 1,6	- 2,1	+ 2,9	+ 2,7	+ 2,7	- 3,9	- 1,8	- 2,2	- 3,0	+ 4,1	+ 3,7						
Łódzkie	+ 1,0	+ 3,3	+ 1,3	+ 2,5	+ 0,4	- 3,2	+ 4,6	+ 0,6	+ 2,0	+ 0,8	+ 1,6	+ 0,3	+ 1,9	- 2,8						
miasta	+ 2,3	+ 5,4	+ 4,4	+ 5,4	+ 4,1	+ 3,4	+ 3,2	+ 5,1	+ 11,6	+ 9,2	+ 11,0	+ 8,1	+ 6,6	+ 6,0						
wsie	- 1,3	- 2,1	- 3,1	- 2,9	- 3,7	- 6,6	- 7,8	- 1,2	- 1,8	- 2,7	- 2,6	- 3,5	- 5,9	- 6,9						
Kieleckie	- 8,7	- 8,6	- 11,1	- 8,2	- 10,3	- 7,8	- 8,4	- 4,9	- 4,8	- 6,2	- 4,5	- 5,5	- 4,2	- 4,6						
miasta	+ 3,0	+ 3,9	+ 5,2	+ 6,5	+ 4,5	+ 4,2	+ 3,5	+ 7,1	+ 8,9	+ 11,4	+ 13,6	+ 9,2	+ 8,2	+ 6,6						
wsie	- 11,7	- 12,5	- 16,3	- 14,7	- 14,8	- 12,0	- 11,9	- 8,7	- 9,2	- 12,0	- 10,8	- 10,8	- 8,9	- 8,9						
Lubelskie	- 6,5	- 4,0	+ 4,8	+ 4,2	- 1,8	+ 2,2	+ 4,3	- 3,7	- 3,2	- 2,7	- 2,3	- 1,0	- 1,2	- 2,3						
miasta	+ 2,9	+ 3,2	+ 5,0	+ 6,9	+ 5,6	+ 6,8	+ 5,7	+ 8,2	+ 8,5	+ 12,4	+ 16,1	+ 12,4	+ 14,8	+ 12,2						
wsie	- 9,4	- 7,2	- 9,8	- 11,1	- 7,4	- 9,0	- 10,0	- 6,9	- 5,2	- 7,2	- 8,1	- 5,4	- 6,5	- 7,2						
Białostockie	+ 1,0	- 3,0	- 3,6	- 1,4	- 0,1	- 3,7	- 3,9	+ 1,0	- 2,9	- 3,3	- 1,3	- 0,1	- 3,4	- 3,4						
miasta	+ 6,4	+ 5,8	+ 5,6	+ 6,2	+ 4,3	+ 3,7	+ 3,9	+ 22,6	+ 19,5	+ 18,2	+ 19,4	+ 13,2	+ 10,9	- 11,6						
wsie	- 5,4	- 8,8	- 9,2	- 7,6	- 4,4	- 7,4	- 7,8	- 7,0	- 11,4	- 11,9	- 9,8	- 5,7	- 9,5	- 10,0						

Olsztynskie	- 0,2	- 1,0	-	- 4,3	- 12,2	- 2,3	-	6,4	- 4,6	- 0,2	- 1,2	- 5,0	- 14,1	- 2,5	- 7,2	- 5,0
miasta	- 2,9	- 0,4	+ 3,2	+ 8,2	+ 0,4	+ 1,4	+ 1,1	1,1	+ 1,5	- 10,8	- 1,2	+ 10,9	+ 1,1	+ 4,3	+ 3,7	+ 4,6
wsie	+ 2,7	- 0,6	- 7,5	- 12,6	- 12,6	- 3,7	7,5	7,5	6,1	+ 4,9	- 1,2	- 13,3	- 22,4	- 6,3	- 13,2	- 10,6
Gdańskie	- 2,3	- 4,4	- 2,8	-	+ 1,7	+ 2,5	+ 2,2	+ 2,2	+ 3,2	- 2,1	- 3,8	- 2,4	+ 1,5	+ 2,0	+ 1,8	+ 2,5
miasta	- 1,3	- 1,2	+ 1,9	+ 5,8	+ 1,9	+ 4,3	+ 6,2	+ 6,2	+ 6,8	- 1,8	- 1,5	+ 2,5	+ 7,4	+ 5,3	+ 7,5	+ 8,1
wsie	- 1,0	- 3,2	- 4,7	- 4,1	- 4,1	- 1,8	- 4,0	- 4,0	- 3,6	- 2,5	- 8,1	- 11,6	- 10,0	- 4,4	- 9,5	- 8,5
Koszalińskie	+ 4,8	+ 1,5	+ 2,2	+ 6,1	+ 2,2	+ 6,1	+ 5,8	+ 5,8	+ 3,5	+ 7,5	+ 2,4	+ 3,3	- 8,9	- 1,4	- 8,2	- 5,0
miasta	+ 3,6	+ 1,7	+ 4,7	+ 5,5	+ 2,5	+ 2,3	+ 2,3	+ 2,3	+ 3,1	+ 14,0	+ 6,3	+ 16,7	+ 18,6	+ 7,4	+ 7,2	+ 9,5
wsie	+ 1,2	- 0,2	- 2,5	- 11,6	- 11,6	- 3,3	- 8,1	- 8,1	- 6,6	+ 3,1	- 0,4	- 6,6	- 30,3	- 8,6	- 20,9	- 17,1
Szczecińskie	+ 7,3	+ 3,9	+ 0,3	+ 8,9	+ 0,9	+ 4,3	+ 1,5	+ 1,5	+ 2,3	+ 10,8	+ 5,6	+ 0,5	- 1,2	+ 5,7	- 2,0	+ 2,9
miasta	+ 3,4	+ 5,4	+ 7,2	+ 7,5	+ 7,5	+ 5,1	+ 2,5	+ 2,5	+ 5,9	+ 8,6	+ 13,2	+ 16,9	+ 16,6	+ 10,9	+ 5,2	+ 12,0
wsie	+ 3,9	- 1,5	- 6,9	- 8,4	- 8,4	- 0,8	- 4,0	- 4,0	- 3,6	+ 14,1	- 5,1	- 24,1	- 29,6	- 2,9	- 13,9	- 12,4
Zielonogórskie	+ 5,9	+ 1,1	0,0	- 0,9	+ 0,9	+ 1,0	- 3,2	- 3,2	- 2,7	+ 8,5	+ 1,5	0,0	- 1,2	+ 1,3	- 4,0	- 3,2
miasta	+ 3,6	+ 5,3	+ 7,2	+ 7,2	+ 7,2	+ 3,7	+ 1,7	+ 1,7	+ 1,8	+ 12,2	+ 16,7	+ 26,6	+ 20,0	+ 10,0	+ 4,5	+ 4,8
wsie	+ 2,3	- 4,2	- 8,9	- 8,1	- 8,1	- 2,7	- 4,9	- 4,9	- 4,5	+ 5,8	- 10,3	- 22,0	- 20,0	- 6,6	- 11,8	- 11,0
M. Wrocław	-	+ 2,8	+ 2,7	+ 2,8	+ 2,8	+ 2,7	+ 2,6	+ 2,6	+ 4,0	-	+ 7,2	+ 6,7	+ 7,0	+ 6,4	+ 5,9	+ 8,9
Wrocławskie	+ 15,5	+ 17,4	+ 11,2	+ 8,0	+ 8,0	+ 4,8	- 2,4	- 2,4	- 3,2	+ 7,7	+ 10,5	+ 6,6	+ 4,6	+ 2,7	- 1,3	- 1,7
miasta	+ 13,6	+ 20,4	+ 21,0	+ 18,9	+ 18,9	+ 9,6	+ 5,2	+ 5,2	+ 3,3	+ 11,9	+ 25,7	+ 25,4	+ 21,1	+ 10,4	+ 5,5	+ 3,4
wsie	+ 1,9	- 3,0	- 9,8	- 10,9	- 10,9	- 4,8	- 7,6	- 7,6	- 6,5	+ 2,2	- 3,5	- 11,5	- 12,8	- 5,5	- 8,7	+ 7,2
Opolskie	+ 2,4	+ 2,4	+ 5,1	+ 3,0	+ 3,0	+ 2,8	+ 1,5	+ 1,5	+ 0,4	+ 2,7	+ 2,6	+ 5,6	+ 3,4	+ 3,0	+ 1,6	+ 0,4
miasta	+ 4,1	+ 5,4	+ 9,4	+ 7,6	+ 7,6	+ 4,9	+ 4,4	+ 4,4	+ 3,9	+ 13,7	+ 17,6	+ 29,5	+ 22,9	+ 14,1	+ 12,2	+ 10,4
wsie	- 1,7	- 3,0	- 4,3	- 4,6	- 4,6	- 2,1	- 2,9	- 2,9	- 3,5	- 2,9	- 5,1	- 7,3	- 7,8	- 3,6	- 4,9	- 5,9
Katowickie	+ 3,7	- 4,8	- 0,9	+ 0,6	+ 0,6	- 4,2	+ 14,4	+ 14,4	+ 22,2	+ 1,2	- 1,6	0,3	+ 0,1	- 1,3	+ 4,3	+ 6,5
miasta	+ 4,3	- 4,4	+ 0,1	0,0	0,0	- 3,0	+ 15,5	+ 15,5	+ 23,8	+ 1,9	- 1,9	+ 0,1	0,0	- 1,2	+ 6,2	+ 9,3
wsie	- 0,6	- 0,4	+ 1,0	+ 0,6	+ 0,6	- 1,2	- 1,1	- 1,1	- 1,6	- 0,7	- 8,5	- 1,3	+ 0,7	- 1,5	+ 2,2	+ 7,1
M. Kraków	-	- 3,8	- 4,1	- 2,4	- 2,4	- 2,4	+ 1,0	+ 1,0	+ 3,5	-	-	- 8,8	- 5,2	- 5,0	+ 2,2	+ 7,1
Krakowskie	- 10,1	+ 0,5	+ 0,3	+ 0,9	+ 0,9	- 2,6	- 3,8	- 3,8	- 3,5	- 4,2	+ 0,3	+ 0,1	+ 0,4	- 1,3	- 1,9	- 1,7
miasta	- 0,4	+ 5,5	+ 5,3	+ 7,2	+ 7,2	+ 3,6	+ 3,7	+ 3,7	+ 3,7	- 0,4	+ 11,6	+ 10,3	+ 13,3	+ 6,5	+ 6,7	+ 6,4
wsie	- 9,7	- 5,0	- 5,0	- 6,3	- 6,3	- 6,2	- 7,5	- 7,5	- 7,2	- 6,5	- 3,3	- 3,4	- 4,2	- 4,1	- 4,9	- 4,9
Rzeszowskie	- 3,9	- 1,4	0,0	0,5	0,5	- 0,8	- 3,7	- 3,7	- 2,0	- 2,5	- 0,9	0,0	- 0,4	- 0,2	- 2,3	- 1,2
miasta	+ 0,1	+ 2,5	+ 4,2	+ 4,0	+ 4,0	+ 1,9	+ 2,5	+ 2,5	+ 3,2	+ 0,3	+ 7,2	+ 11,7	+ 10,7	+ 4,9	+ 6,4	+ 8,0
wsie	- 4,0	- 3,9	- 4,2	- 4,5	- 4,5	- 2,2	- 6,2	- 6,2	- 5,2	- 3,3	- 3,2	- 3,4	- 3,6	- 1,8	- 5,0	- 4,2

Źródło. Opracowano według: *Zmiany miejsca zamieszkania to latach 1955—1957, 1958, 1959-1960, GUS; Stan i ruch ludności w 1961 i 1962, GUS.*

udziały ludności poszczególnych województw i grup tych województw w całkowitej ludności kraju oraz tendencje wzrostowe względnie spadkowe tych udziałów. W pierwszej grupie województw zaznaczyła się tendencja wzrostowa w odniesieniu do całej ludności oraz do ludności miejskiej. Udział bowiem ludności tych województw w ogólnej liczbie ludności kraju wzrósł z 19,5% w 1946 r. do 22,8% w 1964 r., a ludności miejskiej wśród całkowitej ludności miejskiej w tym samym czasie z 31,0% do 35,0%. O wiele mniejszy udział, lecz z tendencją nieznacznego wzrostu, zauważyć można w drugiej grupie województw. Udział całej ludności w ogólnej ludności kraju wzrósł z 13,6% w 1946 r. do 18,2% w 1964 r., a ludności miejskiej w całej ludności miejskiej kraju z 14,3% do 18,8%. W trzeciej grupie województw zaobserwujemy dość wysoki udział ich ludności wśród ludności kraju, lecz z tendencją do nieznacznego spadku. Udział całej ludności obniżył się w badanym okresie z 41,8% do 37,7% a ludności miejskiej z 41,9% do 34,4%. Wreszcie ostatnia grupa województw, o pośrednim udziale jej ludności w całej ludności kraju, wykazywała również tendencje spadkowe. Odsetek ludności tych województw w całej ludności kraju zmniejszył się z 25,1% do 21,3%, odsetek zaś ludności miejskiej tych województw wśród ludności miejskiej całego kraju zmniejszył się z 12,8% do 11,8% (tabela 2).

W następstwie przedstawionych tendencji rozwojowych wyodrębnione grupy województw różnią się wyraźnie pod względem stopnia urbanizacji. Po włączeniu wydzielonych miast wojewódzkich do odpowiednich województw, w pierwszej grupie, wraz z woj. warszawskim, zauważymy pod koniec badanego przez nas okresu znaczne przekroczenie przeciętnego dla Polski odsetka ludności miejskiej; w drugiej i trzeciej grupie odsetki te oscylowały wokół średniej dla całej Polski; w ostatniej zaś grupie odsetki były znacznie niższe aniżeli średnie odsetki dla kraju (tabela 4).

Pod względem zaś gęstości zaludnienia w końcu badanego okresu nie widać zdecydowanych różnic między wydzielonymi przez nas grupami województw. W pierwszej grupie gęstość zaludnienia była wyższa aniżeli średnia gęstość zaludnienia Polski; w ostatniej grupie niższa, a w drugiej i trzeciej oscylowała wokół średniej dla Polski (tabela 5).

Ostatecznie przedstawione przez nas zmiany w rozmieszczeniu ludności oznaczają przede wszystkim szybkie aglomeracje ludności w ośrodkach miejskich. Wraz z urbanizacją również całe województwa wybiły się pod względem nagromadzonej w niej ludności. Były to najszybciej rozwijające się gospodarczo województwa pierwszej grupy: miasto Warszawa, woj. katowickie i wrocławskie. Zarysowały się i dalsze analogiczne grupy, a mianowicie województwa z miastami portowymi oraz woj. krakowskie. Towarzyszyła tym zmianom wyraźna dekoncentracja ludności w województwach rolniczych.

Tabela 4

Ludność miejska w Polsce w odsetkach całej ludności

Województwa ^a	1946	1950	1960	1964	Województwa	1946	1950	1960	1964
Polska	31,8	39,0	48,1	49,2	Gdańskie	50,0	61,8	66,4	67,1
Warszawskie	32,6	48,2	54,1	55,0	Koszalińskie	27,0	34,5	44,6	46,3
Bydgoskie	38,4	43,4	48,1	48,6	Szczecińskie	48,9	56,8	62,1	63,5
Poznańskie	36,9	42,8	46,9	47,6	Zielonogórskie	33,1	40,1	48,8	50,1
Łódzkie	42,1	49,4	52,7	53,7	Wrocławskie	39,1	56,9	61,2	62,2
Kieleckie	15,9	22,0	27,3	28,4	Opolskie	21,8	32,5	38,1	39,2
Lubelskie	15,7	19,8	24,7	25,8	Katowickie	49,0	74,1	75,7	75,9
Białostockie	18,2	22,9	30,1	31,5	Krakowskie	27,5	35,3	41,8	42,3
Olsztyńskie	25,8	29,4	35,8	36,6	Rzeszowskie	15,7	19,5	24,4	25,0

a Ludność wydzielonych miast wojewódzkich włączono do odpowiednich województw.

Źródło: Opracowano według danych tabeli 2.

Tabela 5

Zmiany gęstości zaludnienia

Województwa	Na 1 km ² przypadało osób w roku:				Województwa	Na 1 km ² przypadało osób w roku:			
	1946	1950	1960	1964		1946	1950	1960	1964
Polska	77	79	95	100	Gdańskie	66	84	111	120
M. Warszawa	3396	1887	2547	2751	Koszalińskie	33	29	38	41
Warszawskie	74	70	79	83	Szczecińskie	24	41	59	65
Bydgoskie	69	69	82	87	Zielonogórskie	23	38	53	57
M. Poznań	×	×	1853	1959	M. Wrocław	×	×	1908	2062
Poznańskie	76	77	75	79	Wrocławskie	93	90	95	102
M. Łódź	2355	2939	3342	3472	Opolskie	84	86	98	104
Łódzkie	90	86	94	97	Katowickie	264	294	343	365
Kieleckie	87	84	93	97	M. Kraków	×	×	2083	2204
Lubelskie	69	63	72	76	Krakowskie	134	135	129	136
Białostockie	41	41	47	49	Rzeszowskie	85	75	85	90
Olsztyńskie	21	33	42	44					

Uwaga: Dane dla 1946 opracowano w podziale administracyjnym z 6 VII 1950 r., dla 1950 r. — z 15 V 1951 r.

Źródło: Opracowano według: *Ważniejsze dane o rozwoju społeczno-gospodarczym PRL*, 1956, GUS, s. 10.

Posługiwanie się wojewódzkimi jednostkami terytorialnymi w analizie przemieszczenia ludności nie daje dokładnych ustaleń. Trudno tym sposobem wyodrębnić szybko rozwijające się, uprzemysławiane mikroregiony. Cel i zakres niniejszych badań oraz dostępne źródła nie pozwalają nam na taką dokładność.

Z powojennym przemieszczaniem się ludności wiąże się jeszcze jedna interesująca nas kwestia, a mianowicie unifikacja narodowościowa społeczeństwa. W związku ze zmianą granic państwa społeczeństwo nasze z wielonarodowościowego stało się monolitem narodowościowym. Według

spisu ludności z 1931 r. w granicach ówczesnego państwa polskiego ludność posługująca się językiem polskim stanowiła tylko 68,9%, ukraińskim — 10,1%, ruskim, białoruskim i rosyjskim — 7,3%, niemieckim 2,3%, żydowskim i hebrajskim 8,6%, innym i nie podanym — 2,8%⁶. Takie zróżnicowanie w znacznym stopniu osłabiało spójność społeczeństwa.

Powojenne spisy z 1950 i 1960 r. nie zawierały w swym programie badań struktury narodowościowej, jednak szereg znanych zdarzeń okresu powojennego, takich jak: zmiana granic wschodnich, wysiedlenie Niemców, repatriacja ludności polskiej, akcja łączenia rodzin, świadczą o niemal całkowitym rozwiązaniu kwestii narodowościowej. Spośród wielomilionowej rzeszy Niemców, w 1959 r. znajdowało się ich w Polsce około 3 tysięcy⁷. Gdy w 1938/39 r. w szkołach podstawowych z niepol-skim językiem nauczania znajdowało się 677 tysięcy uczniów, to w 1962/63 r. było ich tylko 4 tysiące⁸.

Masowe przemieszczenia ludności po drugiej wojnie spowodowały także pomieszanie ludności różnych dzielnic, zwłaszcza dawnych trzech zaborów, między którymi istniały przez całe międzywojenne dwudziestolecie różnice kulturalne i obyczajowe, co do struktury społeczno-zawodowej i stanu posiadania.

ZMIANY W STRUKTURZE LUDNOŚCI WEDŁUG POSIADANIA ŚRODKÓW PRODUKCJI

Zdecydowanie agrarny charakter Polski międzywojennej oraz stale wysoki, aczkolwiek zmniejszający się odsetek ludności utrzymującej się po drugiej wojnie z rolnictwa jest przyczyną, dla której punkt ciężkości naszej analizy położony został na ludności wiejskiej i rolniczej. Poza tym struktura ludności rolniczej według posiadania środków produkcji jest znacznie lepiej odzwierciedlona w źródłach statystycznych aniżeli struktura ludności pozarolniczej. O stanie posiadania tej ostatniej informacje źródłowe mają tylko fragmentaryczny charakter.

Jaskrawą nierówność posiadania w 1931 r. widać, kiedy rozpatrujemy podziały ludności rolniczej. Ludność samodzielna, tzn. utrzymująca się z prowadzenia indywidualnych gospodarstw rolnych stanowiła 85,3% ludności rolniczej, a pozostała część 14,7%, była ludnością najemną. Około $\frac{1}{5}$ część ludności samodzielnej znajdowała się w gospodarstwach o areale poniżej 2 ha, około połowa — w gospodarstwach

⁶ Mały Rocznik Statystyczny 1939. s. 23.

⁷ L. Kosiński, op. cit., s. 41.

⁸ Mały Rocznik Statystyczny GUS 1939, s. 319; Rocznik Statystyczny GUS 1963, s. 369.

Tabela 6

Struktura społeczna ludności wiejskiej i rolniczej

Wyszczególnienie	Liczba osób					
	1931	1950	1960	w %		
				1931	1950	1960
Ludność wiejska ogółem	23 184 732	15 008 430	15 199 617	100,0	100,0	100,0
z tego:						
rolnicza	18 737 204	10 981 272	10 442 604	80,8	73,2	68,7
pozarolnicza	4 447 528	4 027 158	4 757 013	19,2	26,8	31,3
Ludność rolnicza na wsi i w miastec	19 846 948	11 597 490	11 243 651	100,0	100,0	100,0
z tego:						
utrzymujący się z ind. gospodarstw	16 494 315	10 543 419	10 081 161	85,3	90,9c	89,7
o powierzchni ogólnej:		10 357 484c			89,3	
do 2 ha	3 143 600	1 181 038	1 354 827	16,2	10,2	12,0
2 do 5 ha	5 684 087	3 269 166	3 164 069	29,4	28,2	28,1
5 do 10 ha	4 017 245	4 112 666	3 687 890	20,8	35,5	33,0
10 do 15 ha	1 126 250	1 138 549d	1 297 465	5,8	9,8	11,5
15 i więcej ha	771 270	621 036d	478 192	4,0	5,4	4,3
o powierzchni nieustalona	1 751 863	35 029	88 718	9,1	0,3	0,8
inni pracujący na r-k własny	x	x	35 069	x	x	0,3
członkowie spółdzielni produkcyjnych	x	135 539	81 450	x	1,2	0,7
robotnicy i pracownicy rolni:	2 852 633	889 526	1 043 522	14,7	7,7	9,3
w gospodarce uspołecznionej	x	695 867	988 164	x	6,0	8,8
w gospodarce nie uspołecznionej	2 852 633	193 659	55 358	14,7	1,7	0,5
nieustalona grupa społeczna	x	29 006	2 449	x	0,3	0,0

a W 1931 także osoby w gospodarstwach, dla których rolnictwo nie jest głównym, lecz pobocznym źródłem środków utrzymania; w 1960 r. — 7058 osób w gospodarstwach o powierzchni nieustalonej i 81 660 mieszkających poza gospodarstwem.

b w 1960 r. 27 456 osób wchodzących w skład rodzin członków spółdzielni produkcyjnych i pracowników państwowych gospodarstw rolnych, dla których to osób praca na działkach stanowi pracę główną oraz 7613 prywatnych hodowców zwierząt, rybaków śródlądowych, pszczelarzy itp., o ile nie użytkowały gospodarstwa rolnego (wraz z pomagającymi członkami rodziny).

c Między grupy powierzchniowe gospodarstw podzielono tylko te osoby, dla których gospodarstwo stanowiło główne źródło środków utrzymania.

d W 1950 r. 10—14 ha oraz 14 i więcej.

Źródło. Opracowano według: Statystyka Polski 1938, seria C, z. 94b s. 2 i 12; Narodowy Spis Powszechny 1950; Struktura zawodowa i demograficzna ludności, indywidualne gospodarstwa rolne, Polska, Warszawa 1954, s. 54 i 58; Biuletyn Statystyczny 1964, seria L, z. 23, s. 41-43.

Tabela 7
Ludność utrzymująca się z prowadzenia indywidualnych gospodarstw rolnych stanowiących główne źródło środków utrzymania

Grupy ludności	Rok	W gospodarstwach ogółem	Z tego o powierzchni ogólnej w ha:					O nieustalonej powierzchni	
			poniżej 2	2-5	5-10	10-15a	15 i więcej ^b		
W liczbach bezwzględnych									
Ogółem	1950	10 357 484	1 181 038	3 269 166	4 112 666	1 188 549	621 036	35 029	
	1960	9 993 888	1 309 231	3 131 928	3 689 699	1 296 447	477 913	88 670	
Gospodarujący	1950	2 691 193	450 889	899 797	957 181	244 239	130 909	8 178	
	1960	2 990 541	664 030	1 017 469	924 731	281 948	100 165	2 198	
Pomagający członkowie rodziny ^c	1950	3 658 173	319 028	1 142 082	1 503 462	428 670	255 349	9 582	
	1960	3 020 716	241 601	961 736	1 218 807	427 861	167 747	2 964	
Utrzymywani członkowie rodziny	1950	4 008 118	411 121	1 227 287	1 652 023	465 640	234 778	17 269	
	1960	3 982 631	403 600	1 152 723	1 546 161	586 638	210 001	83 508	
Wskaźniki struktury									
Ogółem	1950	100,0	11,4	31,6	39,7	11,0	6,0	0,3	
	1960	100,0	13,1	31,3	36,9	13,0	4,8	0,9	
Gospodarujący	1950	100,0	16,8	33,4	35,6	9,1	4,9	0,2	
	1960	100,0	22,2	34,0	31,0	9,4	3,3	0,1	
Pomagający członkowie rodziny ^c	1950	100,0	8,7	31,2	41,1	11,7	7,0	0,3	
	1960	100,0	8,0	31,8	40,3	14,2	5,6	0,1	
Utrzymywani członkowie rodziny	1950	100,0	10,3	30,6	41,2	11,6	5,9	0,4	
	1960	100,0	10,1	28,9	38,8	14,7	5,3	2,2	

Dla 1950 r.: a 10-14 ha, b 14 i więcej ha. ^c Wyniki spisu 1950 r. nie obejmują danych dla pomagających gospodarującym w ich pracy dodatkowej; dla zachowania porównywalności pominięto tę grupę pomagających również w wynikach spisu 1960 r.

Źródło: Opracowano według: Biuletyn Statystyczny 1964. seria L, z. 23. s. 44.

o areale poniżej 5 ha powierzchni ogólnej, a więc w gospodarstwach przeważnie niewystarczających do utrzymania rodziny (tabela 6).

Sytuacja ta zmieniła się gruntownie po drugiej wojnie światowej. Ludność wiejska zaczęła korzystać w coraz większej mierze z nowych, pozarolniczych źródeł środków utrzymania. W 1931 r. niespełna $\frac{1}{5}$ ludności wiejskiej utrzymywała się ze źródeł pozarolniczych, a w 1960 r. prawie $\frac{1}{3}$ część tej ludności (tabela 6).

Zmienił się też korzystnie podział ludności na utrzymującą się z prowadzenia indywidualnych gospodarstw oraz z innych źródeł. Z tych ostatnich źródeł korzystało około 10%, z których około $\frac{1}{10}$ stanowili członkowie spółdzielni produkcyjnych, a prawie cała reszta była pracownikami i robotnikami. Względna liczebność tych ostatnich w gospodarce uspołecznionej wzrosła w latach 1950—1960 z 6% do 8,8%, a w gospodarce nie uspołecznionej spadła z 1,7% do 0,5% (tabela 6).

Zatem około 90% całej ludności rolniczej utrzymywało się z prowadzenia indywidualnych gospodarstw. Na grupę powierzchniową do 2 ha użytków rolnych przypadało nieco ponad 10% całej ludności rolniczej, a na grupę do 5 ha użytków rolnych około 40%. Około $\frac{1}{3}$ część ludności utrzymywała się z gospodarstw o powierzchni 5—10 ha użytków rolnych, a więc z gospodarstw samodzielnych, podczas gdy w 1931 r. do zbliżonej grupy powierzchniowej należała tylko $\frac{1}{5}$ część ludności rolniczej (tabela 6).

Strukturę ludności utrzymującej się z prowadzenia indywidualnych gospodarstw rolnych, stanowiących główne źródło środków utrzymania, według powierzchni ogólnej i aktywności zawodowej ludności przedstawia tabela 7. W porównaniu z poprzednio omówionymi danymi, zauważamy pewne przesunięcie ludności bez uwzględnienia jej podziału na grupy wewnątrz gospodarstw, ku niższym grupom powierzchniowym gospodarstw. Przesuwanie się ludności w tym kierunku wskutek rozdrabniania gospodarstw i emigracji z gospodarstw zaznaczyło się bardzo wyraźnie w dziesięcioleciu 1950—1960.

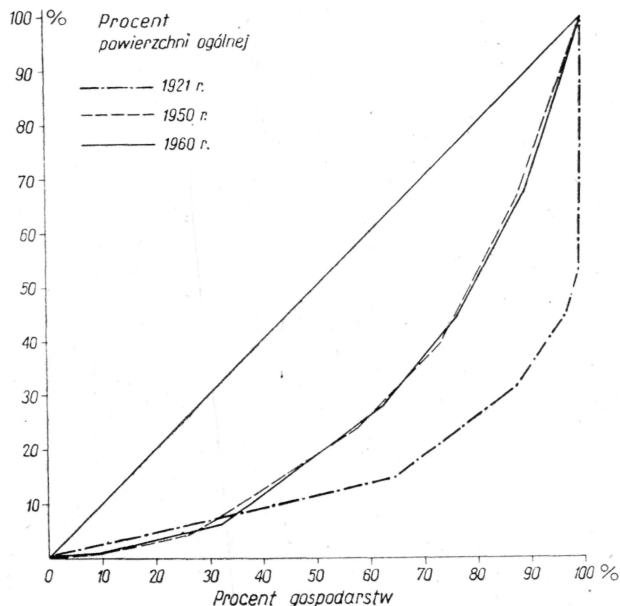
Na pilną uwagę zasługują też wskaźniki wyrażające stosunek liczby pomagających członków rodziny i utrzymywanych członków rodziny do liczby osób gospodarujących. Powszechną tendencją w dziesięcioleciu 1950—1960 było zmniejszanie się tych wskaźników. Łatwo zauważyć, że wskaźniki wyrażające stosunek pomagających członków rodziny do osób gospodarujących były na ogół niższe od wskaźników wyrażających stosunek utrzymywanych członków rodziny do osób gospodarujących. Świadczy to o znacznym odpływie osób, zdolnych do pracy, do zawodów wykonywanych poza gospodarstwem oraz o silnych dążeniach osób po-

magających do polepszenia swej sytuacji społecznej. Pomijając wielkość gospodarstw, wskaźniki wyrażające obydwa stosunki kształtowały się w przedziale liczbowym od 1 do 2, a w najniższej grupie powierzchniowej poniżej 1. W dalszych grupach powierzchniowych obydwa rodzaje wskaźników kształtowały się rozbieżnie. Wskaźniki wyrażające stosunek liczby pomagających członków rodziny do liczby osób gospodarujących wzrastały na ogół w miarę wzrostu areалу gospodarstw, lecz nie osiągały liczby 2. Natomiast wskaźniki wyrażające stosunek liczby utrzymywanych członków rodziny do liczby osób gospodarujących rosły szybciej w miarę zwiększania się areалу gospodarstw, przekraczając w dwóch największych grupach powierzchniowych liczbę 2 (tabela 7).

Zatem o odpływie ludności z gospodarstw w dużej mierze decydowała struktura tej ludności według posiadanych środków produkcji. Prócz tego postępujący proces rozdrabniania gospodarstw oraz przesuwanie się ludności między grupami powierzchniowymi łącznie z odpływem do działów pozarolniczych oznaczało zmiany w koncentracji ziemi i ludności. Podczas gdy stosunek koncentracji ziemi, obliczony na podstawie wyników jedynego badania podziału ziemi w międzywojennym dwudziestolecu z 1921 r. wynosił 0,69, to w 1950 r. dla ziemi w posiadaniu indywidualnym wynosił 0,44, a w 1960 r. — 0,45. Stosunek koncentracji ludności w gospodarstwach zaś w 1931 r. wynosił 0,07, w 1950 r. — 0,09, a w 1960 r. — 0,16. Stosunki i krzywe koncentracji (ryc. 2 i 3) oznaczają: bardziej równomierny podział ziemi między indywidualne gospodarstwa po wojnie aniżeli przed wojną, nieistotne zmiany w tym podziale w latach 1950—1960, rosnącą nierównomierność podziału ludności między gospodarstwa i dostosowywanie się liczby ludności do wielkości gospodarstw w sensie odchodzenia ludzi zbędnych z mniejszych gospodarstw. Stosunki i krzywe koncentracji są więc symptomem procesu powolnego zrównywania ludności rolniczej pod względem posiadania środków produkcji.

Spis ludności z 1931 r. ujawnił też wysoce niezdrową strukturę ludności pozarolniczej według posiadania środków produkcji. Ludność samodzielna, to znaczy utrzymująca się z prowadzenia przedsiębiorstw, stanowiła niespełna $\frac{1}{4}$ część, a z pomagającymi członkami rodzin znacznie mniej niż $\frac{1}{3}$ część całej ludności pozarolniczej. Zatem ponad $\frac{2}{3}$ tej ludności utrzymywało się z pracy najemnej. Ludność samodzielna i najemna była również mocno zróżnicowana. Około $\frac{1}{7}$ część ludności samodzielnej zatrudniała siły najemne, a ponad $\frac{4}{5}$ ludności utrzymującej się z pracy najemnej stanowili robotnicy (tabela 8).

Sytuacja poza rolnictwem zmieniła się radykalnie. Już wkrótce po ostatniej wojnie zdobyła tu przewagę gospodarka uspołeczniona. W 1950 r. ponad 90,2% osób zawodowo czynnych utrzymywało się z pracy w gospodarce uspołecznionej. W dziesięcioleciu 1950—1960 odsetek ten wzrósł do 94%. Powyżej tych średnich odsetków kształtowały się od-

Ryc. 2. Koncentracja ziemi użytkowanej przez indywidualnych rolników w Polsce w latach 1921, 1950 i 1960. Opracowano według: Biuletyn Statystyczny, seria R, z. 1—23; Rocznik Statystyczny GUS, 1963, s. 224—225; Statystyka Polski, t. XI, z. 1—5

setki w podstawowych działach gospodarki: w przemyśle, budownictwie, leśnictwie, transporcie i łączności, obrocie towarowym, oświacie, nauce i kulturze — które też wykazywały tendencje wzrostu. Podstawowe znaczenie miał tutaj sektor państwowy, w którym pracowało w wymienionych działach, w dziesięcioleciu 1950—1960, ponad 85% pracowników i robotników. Sektor spółdzielczy reprezentowany był tylko przez kilkoprocentową część ludności zawodowo czynnej i wykazywał w wymienionym dziesięcioleciu nieznaczny wzrost (tabela 9).

Mniej aniżeli 1/10 część ludności miała swe źródła środków utrzy-

Tabela 8

Struktura społeczna ludności zawodowo czynnej poza rolnictwem w 1931 r. (w liczbach bezwzględnych i procentowych)

Ludność ogółem	Samodzielni		Pomagający członkowie rodziny u samodzielnych		Najemni			O nieokreślonej przynależności społecznej	
	razem	w tym zatrudniający siły najemne	razem	w tym zatrudniający siły najemne	razem	pracownicy umysłowi	robotnicy		chałupnicy
5 385 466 100,0	1 222 656 22,9	140 616 2,6	240 205 4,5	44 100 0,8	3 452 656 64,7	647 244 12,1	2 750 899 51,6	54 513a 1,0	419 949 7,9

a Łącznie z pomagającymi chałupnikami członkami rodziny.

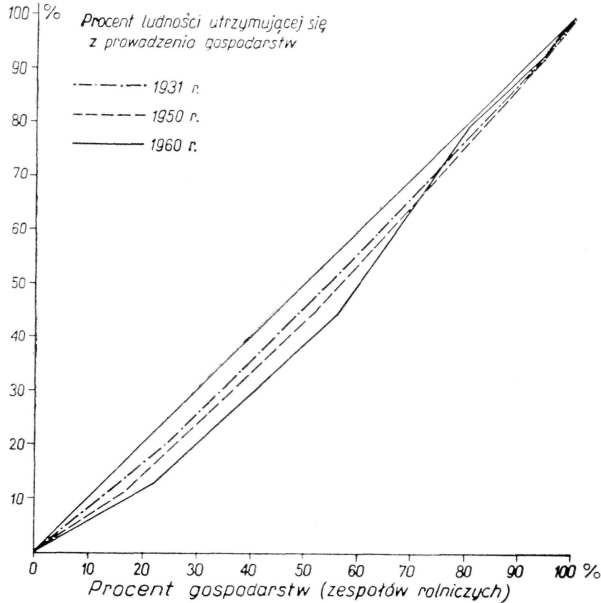
Źródło. Opracowano według: Statystyka Polski 1938, seria C, z. 94c, s. 3.

Tabela 9

Struktura społeczna ludności zawodowo czynnej poza rolnictwem

Działy gospodarki narodowej	Rok	Ogółem	Gospodarka uspołeczniona			Gospodarka nie uspołeczniona			Nieustalona grupa gospodarki nieustalona grupa społeczna	
			razem	w tym :		razem	pracownicy fizyczni i umysłowi	pracownicy fizyczni i umysłowi		pracujący na rachunek własny
				pracownicy fizyczni i umysłowi	członkowie spółdzielni pracy					
Ogółem	1950	5 388 130	4 860 267	4 699 920	160 347	508 952	308 467	200 485	18 911	
	1960	7 361 587	6 927 886	6 583 979	325 076	431 881	228 523b	203 358	1 820	
Przemysł	1950	2 327 940	2 120 797	1 989 035	131 762	207 143	88 447	118 696	.	
	1960	3 237 814	3 055 746	2 802 958	233 957	181 720	60 537	121 183	348	
Budownictwo	1950	519 095	499 268	481 504	17 764	19 827	11 127	8 700	.	
	1960	790 666	757 668	721 478	36 190	32 894	15 610	17 264	104	
				Liczby bezwzględne						

mania w gospodarce nie uspołecznionej. Odsetek ludności zawodowo czynnej w tym sektorze obniżył się z 9,4% w 1950 r. do 5,9% w 1960 r. Tendencję zniżkową widać w tym okresie we wszystkich działach gospodarki nie uspołecznionej. Około 3/5 ludności czynnej w tej gospodarce wykonywało pracę najemną, a 2/5 — pracę na rachunek własny. Część ludności wykonującej pracę najemną uległa w latach 1950—1960 poważnemu uszczupleniu, natomiast część wykonująca pracę na rachunek

Ryc. 3. Koncentracja ludności utrzymującej się z prowadzenia indywidualnych gospodarstw (jako głównego źródła środków utrzymania) w Polsce w latach 1931, 1950 i 1960. Uwaga: W 1931 r. liczbę gospodarstw utożsamiono z liczbą zespołów rolniczych, a w latach 1950 i 1960 z liczbą osób gospodarujących). Opracowano według: Statystyka Polski, seria C, z. 94 b, s. 4; Biuletyn Statystyczny, seria L z.23,s.44

własny ogólnie zmniejszyła się, ale w niektórych działach gospodarki zauważyć można jej nieznaczny wzrost (tabela 9).

Z analizy naszej wynika, że zarówno w rolnictwie, w którym przewagę miała gospodarka indywidualna, jak i poza rolnictwem, gdzie dominowała gospodarka uspołeczniona, zaznaczyły się potężne tendencje, które niwelowały różnice ekonomiczno-społeczne i tym samym polityczne,

wynikające z władania środkami produkcji. Tendencje te stały się podłożem, wprawdzie nie jedynym, korzystnych przemian w innych przekrojach społecznych, między innymi w strukturze zawodowej.

ZMIANY W STRUKTURZE ZAWODOWEJ LUDNOŚCI

Ogólnoświatowy poziom gospodarczy, dziedzictwo po zaborach, niezdrowa struktura społeczna składały się na niekorzystną strukturę zawodową Polski okresu międzywojennego. Około 60% ludności utrzymywało się z rolnictwa, 19,3% z przemysłu i budownictwa, 9,7% z transportu, łączności i obrotu towarowego 1,1% z działu oświaty, nauki i kultury, 0,9% z działu ochrony zdrowia, opieki społecznej i kultury fizycznej (tabela 10 i 11). Procesy polepszające tę strukturę odbywały się bardzo powoli.

W nowych warunkach po drugiej wojnie światowej takie działy, jak rolnictwo, przemysł, budownictwo i transport, a następnie dwa działy nieprodukcyjne: oświata, nauka i kultura oraz ochrona zdrowia, opieka społeczna i kultura fizyczna odznaczały się niezwykle dynamiką. W tych działach w porównaniu z 1931 r. nastąpiły też znaczne różnice. Odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa obniżył się w 1960 r. do 38%, z przemysłu i budownictwa — wzrósł do 31%, z obrotu towarowego, transportu z łącznością — wzrósł do 11%, a w każdym z wymienionych działów nieprodukcyjnych do ponad lub niespełna 2% (tabele 10 i 11).

Ograniczając porównania do rolnictwa i przemysłu oraz do wyodrębnionych poprzednio czterech grup województw zauważymy poważne różnice między tymi grupami województw oraz w odniesieniu do przeciętnych odsetków w kraju. W pierwszej grupie województw odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa spadł w 1950 i 1960 r. znacznie poniżej ogólnopolskiego odsetka, a ludności utrzymującej się z przemysłu wzrósł znacznie powyżej tego odsetka. We wszystkich zaś województwach czwartej grupy interesujące nas odsetki układały się diametralnie przeciwnie. W pozostałych grupach odsetki te oscylowały wokół ogólnopolskich, z tym że bardzo małe odchylenia od ogólnopolskich odsetków wykazywała struktura ludności w województwach bydgoskim i zielonogórskim (tabele 10 i 11).

Scharakteryzowane zmiany oznaczają znów dla znacznej liczby ludności zarówno awans pod względem prestiżu społecznego, jak i udziału w dochodzie. Poza tym przechodzenie z rolnictwa do zawodów pozarolniczych oraz nieustanny wzrost takich działów, jak: oświata, nauka i kultura oraz ochrona zdrowia i innych, uwarunkowany był poprawą struktury ludności według wykształcenia.

Ludność Polski według źródeł utrzymania (liczby bezwzględne)

Województwa	Rok	Ludność ogółem	Ludność utrzymująca się z pracy										Ludność utrzymująca się ze źródeł niezarobkowych
			razem	przemysł	budownictwo	rolnictwo	leśnictwo	transport i łączność	obróć towarowy	oświata nauka i kultura	ochrona zdrow. op. społ. i sport	pozostałe działy	
Polska	1931a	31 915 779	30 872 939	5 530 048	647 870	19 346 948	233 069b	1 153 106	1 943 250c	338 107	275 281	1 404 360	1 042 840
	1950	24 613 684	23 618 191	5 137 526	1 180 987	11 597 490	190 960	1 268 033	1 327 994	546 643	289 987	2 078 571	995 493
M. Warszawa	1960	29 405 729	27 502 138	7 342 602	1 859 194	11 243 651	250 469	1 785 333	1 426 913	818 871	546 563	2 228 542	1 903 591
	1960	803 888	755 454	170 363	133 545	17 273	304	41 883	92 678	56 004	20 937	222 567	48 434
Warszawskie	1960	1 139 189	1 026 017	302 690	135 587	18 860	348	55 188	95 391	106 376	42 044	269 533	113 172
	1950	2 042 425	1 993 587	202 920	123 383	1 254 299	9 107	87 334	83 722	38 178	19 778	174 866	48 838
Bydgoskie	1960	2 314 930	2 215 944	342 752	147 438	1 219 251	9 002	134 275	102 603	56 251	36 247	168 125	98 986
	1950	1 451 050	1 375 733	275 875	51 115	656 267	17 860	94 354	94 293	34 616	17 966	133 387	75 317
M. Poznań	1960	1 708 298	1 579 674	386 863	92 568	660 396	18 359	119 988	90 679	43 432	29 003	138 386	128 624
	1950	320 670	294 034	112 502	26 122	6 893	324	31 633	38 212	14 405	8 674	55 069	26 636
Poznańskie	1960	408 132	351 434	143 604	40 224	7 520	654	28 870	32 201	22 920	13 307	62 134	56 698
	1950	1 784 519	1 695 838	273 348	65 129	933 594	22 375	116 782	96 148	31 460	17 560	134 242	88 681
M. Łódź	1960	1 992 758	1 851 651	405 407	106 193	883 545	21 943	150 092	100 729	41 499	24 680	115 563	141 107
	1950	620 183	585 357	331 155	35 969	10 335	515	19 124	63 040	25 121	12 537	87 361	34 826
Łódzkie	1960	709 698	623 980	349 038	59 803	10 386	409	26 573	46 606	31 254	20 344	79 567	85 718
	1950	1 453 431	1 420 758	249 488	43 368	884 176	6 191	63 551	55 029	21 204	10 209	87 642	32 673
Kieleckie	1960	1 595 021	1 523 572	345 431	67 061	822 652	6 001	98 609	59 890	30 653	18 963	74 312	71 449
	1950	1 633 188	1 605 223	223 177	50 094	1 118 141	9 965	39 539	52 384	21 091	8 956	81 876	27 965
Lubelskie	1960	1 815 667	1 758 470	361 349	76 282	1 034 706	10 293	71 102	67 583	33 435	18 381	85 339	57 197
	1950	1 610 068	1 586 020	98 178	31 810	1 222 136	6 437	42 870	57 510	25 930	9 973	90 176	24 048
Białostockie	1960	1 801 384	1 749 509	182 718	61 726	1 202 781	7 555	79 275	69 373	36 590	21 458	88 033	51 875
	1950	954 815	938 753	59 649	22 706	693 026	10 413	30 432	36 595	15 243	6 306	62 883	16 062
Olsztyńskie	1960	1 090 231	1 032 273	113 846	45 953	681 189	13 437	50 585	43 273	24 362	14 828	65 800	37 958
	1950	881 332	838 840	111 458	38 923	437 416	22 485	64 738	45 731	23 798	15 376	78 915	42 492
Gdańskie	1960	930 448	894 275	188 071	74 273	263 867	12 901	40 868	39 647	14 430	7 472	67 284	21 420
	1950	1 222 769	1 129 285	310 209	97 258	284 409	14 278	116 044	78 814	30 007	14 464	107 973	46 173
Koszalińskie	1960	518 354	509 247	56 687	13 326	300 601	12 273	32 906	30 000	10 276	6 415	46 763	9 107
	1950	687 915	657 821	96 076	38 838	309 628	22 096	50 330	39 786	18 337	15 387	67 343	30 094
Szczecińskie	1960	529 295	519 111	78 271	38 839	216 306	6 162	56 911	40 719	11 405	8 653	61 845	10 184
	1950	757 884	720 816	150 731	56 782	245 469	14 447	80 146	45 818	23 441	18 069	85 913	37 068

Zielonogórskie	1950	560 613	548 635	113 711	18 879	268 279	13 227	36 719	32 782	11 030	6 171	47 837	11 978
	1960	782 332	743 614	190 868	39 090	281 385	21 316	61 608	40 086	19 151	17 226	72 884	38 718
M. Wrocław	1950	308 925	288 399	97 594	35 350	8 129	681	30 540	33 430	17 276	9 562	55 837	20 526
	1960	430 522	385 642	148 012	50 278	9 223	786	33 651	32 812	28 096	16 355	65 429	44 880
Wrocławskie	1950	1 389 986	1 353 158	452 045	35 952	556 597	14 179	73 481	73 161	27 379	25 159	95 205	36 828
	1960	1 806 310	1 710 606	628 121	88 746	572 201	20 898	118 216	82 699	40 299	50 953	108 473	95 704
Opolskie	1950	809 529	753 956	191 397	48 742	393 130	10 131	49 221	39 538	15 454	7 593	58 750	55 573
	1960	929 033	859 500	261 398	58 125	324 852	9 855	59 178	46 483	21 753	16 221	61 635	69 533
Katowickie	1950	2 721 951	2 476 798	1 379 921	156 854	352 811	9 448	138 064	155 091	60 531	34 222	189 856	245 153
	1960	3 274 512	2 879 637	1 618 565	303 802	325 052	9 083	149 030	145 467	78 382	57 874	192 382	394 875
M. Kraków	1950	343 638	304 076	88 041	45 760	15 069	522	22 904	34 074	21 156	12 248	64 302	39 562
	1960	481 296	415 260	159 294	69 694	14 265	458	24 229	33 630	31 089	19 093	63 508	66 036
Krakowskie	1950	1 769 860	1 722 707	296 945	79 190	1 092 630	11 268	64 498	57 685	25 129	17 203	81 159	47 153
	1960	1 990 359	1 894 307	485 275	110 163	965 247	12 183	101 747	70 769	35 793	32 670	80 460	96 052
Rzeszowskie	1950	1 367 472	1 339 116	128 308	31 836	992 102	5 515	38 375	43 442	19 318	7 929	72 291	28 356
	1960	1 586 157	1 534 286	248 897	74 660	931 218	14 583	79 037	60 289	30 516	20 578	74 508	51 871

a Ogólna liczba ludności wynosiła 32 107 252. b w tym 87 333 utrzymujących się z ogrodnictwa i rybactwa. c w tym 10 630 utrzymujących się z prywatnych ubezpieczeń.

Źródło. Opracowano według: Statystyka Polski 1938, seria C, z. 94b, s. 1; 94c, s. 1—24; Biuletyn Statystyczny 1964, seria L, z. 1—23.

Tabela 11

Ludność Polski według źródeł utrzymania (wskaźniki struktury)

Województwa	Rok	Ludność ogółem	Ludność utrzymująca się z pracy										Ludność utrzymująca się ze źródeł niezarobkowych
			razem	przemysł	budownictwo	rolnictwo	lesnictwo	transport i łączność	obróć towarowy	oświata nauka i kultura	ochrona zdrow. op. społ. i sport	pozostałe działy	
Polska	1931a	100,0	96,7	17,3	2,0	60,6	0,7	3,6	6,1	1,1	0,9	4,4	3,3
	1950	100,0	96,0	20,9	4,8	47,1	0,8	5,2	5,4	2,2	1,2	8,4	4,0
	1960	100,0	93,5	25,0	6,3	38,2	0,8	6,1	4,9	2,8	1,8	7,6	6,5
M. Warszawa	1950	100,0	94,0	21,2	16,6	2,2	0,0	5,2	11,5	7,0	2,6	27,7	6,0
	1960	100,0	90,1	26,6	11,9	1,7	0,0	4,8	8,4	9,3	3,7	23,7	9,9
Warszawskie	1950	100,0	97,6	9,9	6,0	61,4	0,4	4,3	4,1	1,9	1,0	8,6	2,4
	1960	100,0	95,7	14,8	6,4	52,7	0,4	5,8	4,4	2,4	1,5	7,3	4,3
Bydgoskie	1950	100,0	94,8	19,0	3,5	45,2	1,2	6,5	6,5	2,4	1,3	9,2	5,2
	1960	100,0	92,5	22,7	5,4	38,7	1,1	7,0	5,3	2,5	1,7	8,1	7,5

M. Poznań	1950	100,0	91,7	35,1	8,1	2,1	0,2	9,9	11,9	4,5	2,7	17,2	8,3
	1960	100,0	86,1	35,2	9,8	1,8	1,3	7,1	7,9	5,6	3,3	15,2	13,9
Poznańskie	1950	100,0	95,0	15,6	3,6	52,3	0,3	6,5	5,4	1,8	1,0	7,5	5,0
	1960	100,0	92,9	20,4	5,3	44,4	1,1	7,5	5,8	2,1	1,2	5,8	7,1
M. Łódź	1950	100,0	94,4	53,4	5,8	1,7	0,1	3,1	10,2	4,0	2,0	14,1	5,6
	1960	100,0	87,9	49,2	8,4	1,5	0,0	3,7	6,6	4,4	2,9	11,2	12,1
Łódzkie	1950	100,0	97,8	17,2	3,0	60,8	0,4	4,4	3,8	1,5	0,7	6,0	2,2
	1960	100,0	95,5	21,7	4,2	51,6	0,4	6,2	3,7	1,9	1,2	4,6	4,5
Kieleckie	1950	100,0	98,3	13,7	3,1	68,5	0,6	2,4	3,2	1,3	0,5	5,0	1,7
	1960	100,0	96,8	19,9	4,2	57,0	0,6	3,9	3,7	1,8	1,0	4,7	3,2
Lubelskie	1950	100,0	98,5	6,1	2,0	76,0	0,4	2,6	3,6	1,6	0,6	5,6	1,5
	1960	100,0	97,1	10,1	3,4	66,8	0,4	4,4	3,9	2,0	1,2	4,9	2,9
Białostockie	1950	100,0	98,3	6,2	2,4	72,8	1,1	3,2	3,8	1,6	0,6	6,6	1,7
	1960	100,0	96,5	10,4	4,2	62,5	1,2	4,6	3,9	2,2	1,4	6,1	3,5
Olsztyńskie	1950	100,0	96,9	9,4	3,2	57,8	1,9	5,9	5,7	2,1	1,1	9,8	3,1
	1960	100,0	95,2	12,7	4,4	49,6	2,6	7,4	5,2	2,7	1,7	8,9	4,8
Gdańskie	1950	100,0	95,0	20,2	8,0	28,4	1,1	12,5	8,5	3,2	1,5	11,6	5,0
	1960	100,0	92,4	25,4	8,0	23,3	1,2	12,2	6,2	3,4	2,2	10,5	7,6
Koszalińskie	1950	100,0	98,2	10,9	2,6	58,0	2,4	6,3	5,8	2,0	1,2	9,0	1,8
	1960	100,0	95,6	14,0	5,6	45,0	3,2	7,3	5,8	2,7	2,2	9,8	4,4
Szczecińskie	1950	100,0	98,1	14,8	7,3	40,9	1,2	10,7	7,7	2,2	1,6	11,7	1,9
	1960	100,0	95,1	19,9	7,5	32,4	1,9	10,6	6,0	3,1	2,4	11,3	4,9
Zielonogórskie	1950	100,0	97,9	20,3	3,4	47,9	2,4	6,5	5,8	2,0	1,1	8,5	2,1
	1960	100,0	95,1	24,4	5,0	36,0	2,7	7,9	5,1	2,5	2,2	9,3	4,9
M. Wrocław	1950	100,0	93,4	31,6	11,5	2,6	0,2	9,9	10,8	5,6	3,1	18,1	6,6
	1960	100,0	89,6	34,4	11,7	2,2	0,2	7,8	7,6	6,5	3,8	15,4	10,4
Wrocławskie	1950	100,0	97,4	32,5	2,6	40,0	1,0	5,3	5,3	2,0	1,8	6,9	2,6
	1960	100,0	94,7	34,8	4,9	31,7	1,2	6,5	4,6	2,2	2,8	6,0	5,3
Opolskie	1950	100,0	93,1	23,6	6,0	41,1	1,3	6,1	4,9	1,9	0,9	7,3	6,9
	1960	100,0	92,5	28,1	6,3	35,0	1,1	6,4	5,0	2,3	1,7	6,6	7,5
Katowickie	1950	100,0	91,0	50,7	5,8	13,0	0,3	5,1	5,7	2,2	1,3	6,9	9,0
	1960	100,0	87,9	49,4	9,3	9,9	0,3	4,5	4,4	2,4	1,8	5,9	12,1
M. Kraków	1950	100,0	88,5	25,6	13,3	4,4	0,1	6,7	9,9	6,2	3,6	18,7	11,5
	1960	100,0	86,3	33,1	14,5	3,0	0,1	5,0	7,0	6,4	4,0	13,7	13,7
Krakowskie	1950	100,0	97,3	16,8	4,3	61,7	0,6	3,6	3,3	1,4	1,0	4,6	2,7
	1960	100,0	95,2	24,4	5,5	48,5	0,6	5,1	3,6	1,8	1,6	4,1	4,8
Rzeszowskie	1950	100,0	97,9	9,4	2,3	72,6	0,4	2,8	3,2	1,4	0,6	5,2	2,1
	1960	100,0	96,7	15,7	4,7	58,7	0,9	5,0	3,8	1,9	1,3	4,7	3,3

^a Patrz liczby bezwzględne w tabeli 10.

Źródło. Opracowano według: Statystyka Polski 1938, seria C z. 94b, s. 1; 94c, s. 1-24, Biuletyn Statystyczny 1964, seria L, z. 1-23,

ZMIANY W STRUKTURZE LUDNOŚCI WEDŁUG WYKSZTAŁCENIA

Następstwem polityki oświatowej państw zaborczych nieprzychylnych społeczeństwu polskiemu, wadliwej polityki Polski międzywojennej oraz niezdrowych stosunków społecznych była prymitywna struktura ludności według wykształcenia w Polsce międzywojennej. Ujemnie cechował ją przede wszystkim analfabetyzm. Według spisu z 1931 r. 25% ludności w wieku 14 lat i starszej nie umiało czytać ani pisać. Łącznie z półanalfabetami odsetek ten wynosił prawie 30% (tabela 12).

Tabela 12

Umiejętność czytania i pisania osób w wieku 14 lat i starszych

Wyszczególnienie	1931 r.		1960 r.	
	w liczbach bezwzględnych	% w stosunku do ogółu osób w wieku 14 lat i starszych	w liczbach bezwzględnych	% w stosunku do ogółu osób w wieku 14 lat i starszych
Nie umiejący pisać	997 692	4,62	271 192	1,35
Nie umiejący pisać ani czytać	5 395 519	24,97	656 405	3,28

Źródło. Opracowano według: Statystyka Polski 1938, seria C, z. 94a, s. 60. Biuletyn Statystyczny 1964, seria L, z. 23, s. 20-21.

Tabela 13

Ludność w wieku 7 lat i więcej według poziomu wykształcenia w 1960 r.

Najwyższy osiągnięty poziom wykształcenia	Liczba osób			
	razem	%	w tym już nie uczących się	%
Ogółem	24 592 856	100,0	18 330 531	100,0
Wyższe				
ukończone	414 981	1,7	400 639	2,3
nie ukończone	223 040	0,9	68 330	0,4
Średnie				
ukończone	1 823 140	7,4	1 746 427	9,5
nie ukończone	1 425 544	5,8	750 208	4,1
Zawodowe				
zasadnicze ukończone	615 919	2,5	603 549	3,4
zasadnicze nie ukończone	337 602	1,4	108 504	0,6
Zawodowe, niestalone średnie, czy zasadnicze				
ukończone	13 741	0,0	13 239	0,0
nieukończone	13 893	0,0	7 594	0,0
Podstawowe				
ukończone	6 111 187	24,8	5 944 005	32,4
nieukończone	12 187 317	49,7	7 261 544	39,6
Samoucy	430 413	1,8	430 413	2,3
Nie umiejący czytać lub pisać	935 350	3,8	935 350	5,1
Brak informacji o wykształceniu	60 729	0,2	60 729	0,3

Źródło: Opracowano według: Biuletyn Statystyczny 1964, seria L, z. 23, s. 20—31.

Szereg scharakteryzowanych już zmian po drugiej wojnie, między innymi na szeroką skalę zakrojona akcja zwalczania analfabetyzmu przyniosła korzystne rezultaty. W 1960 r. odsetek nie umiejących czytać ani pisać łącznie z nie umiejącymi tylko pisać spadł poniżej 5% (tabela 12). Tu właśnie dokonał się ważki awans kulturalny dużej części społeczeństwa.

Nie mniej doniosłe znaczenie miał liczebny wzrost warstwy inteligencji. Jeżeli uprościmy zagadnienie i przyrównamy ją do ludności z zawodowym, średnim i wyższym wykształceniem, to dynamika liczby uczniów szkół średnich, zawodowych, studentów wyższych uczelni oraz absolwentów tych szkół będzie symptomem rozwoju warstwy inteligencji. Jak widać z tabeli 14, w porównaniu ze stanem z roku szkol-

Tabela 14

Słuchacze i absolwenci szkół zawodowych, średnich i wyższych

Rok szkolny	Uczniowie			Studenci szkół wyższych	Absolwenci			
	szkół zawodowych		liceów ogólnokształcących		szkół zawodowych		liceów ogólnokształcących	szkół wyższych
	razem	w tym stopnia licealnego			razem	w tym stopnia licealnego		
1936/37					41 055 ^a	2 384	14 015	6 114
1937/38	207 529 ^a	10 031	221 417 ^e	49 534				
1949/50	558 206	125 097	221 390	115 532	94 698 ^{bc}	27 900	23 735	14 556
1950/51	616 579 ^c	240 671	194 431	125 096	124 213 ^{bc}	38 092	41 397	21 722
1951/52	619 253 ^c	257 833	185 531	141 706	221 231 ^c	69 320	26 369	36 953
1952/53	541 346 ^c	311 828	186 857	131 297	144 456	68 864	28 948	23 984
1953/54	529 399	280 033	188 261	139 985	129 454	54 948	28 248	23 285
1954/55	512 508	283 989	195 113	155 427	109 322	42 320	29 777	26 467
1955/56	503 021	286 080	201 421	157 465	102 170	48 905	29 856	21 650
1956/57	495 351 ^d	268 639	202 713	170 331	87 347	38 889	29 679	19 424
1957/58	491 221 ^d	236 835	195 091	162 680	66 958 ^d	37 807	28 010	18 509
1958/59	547 380 ^d	227 007	199 241	156 547	106 069 ^d	45 441	28 246	16 114
1959/60	645 235 ^d	239 766	214 283	161 008	102 411 ^d	29 322	30 121	20 535
1960/61	784 227	285 771	260 418	165 687	139 878	45 906	34 069	22 391
1961/62	978 226	345 447	298 396	172 354	165 480	45 915	37 346	19 503
1962/63	1 183 595	417 709	339 540	190 303		52 629		

a Bez szkół artystycznych oraz zasadniczych szkół zawodowych specjalnych.

b Bez zasadniczych szkół zawodowych specjalnych.

c Bez szkół przysposobienia zawodowego.

d w tym w oddziałach zorganizowanych dla osób zwolnionych z wojska, i administracji; w roku 1956/57 — 5221 słuchaczy, w roku 1957/58 — 10180 słuchaczy i 333 absolwentów, w roku 1958/59 — 9229 słuchaczy i 7595 absolwentów, w roku 1959/60 — 631 słuchaczy i 641 absolwentów. e w klasach odpowiadających obecnym klasom VIII—XI było 114 189 uczniów.

Źródło: Opracowano według: Statystyka Polski 1964 z. 88, s. 2—3; Rocznik Statystyczny GUS 1963, s. 370 i 377.

nego 1949/50 liczba uczniów szkół zawodowych wzrosła do roku 1962/63 ponad dwukrotnie, w tym uczniów stopnia licealnego ponad trzykrotnie, uczniów w liceach ogólnokształcących i studentów w wyższych uczelniach ponad 1,5-krotnie; liczby zaś absolwentów w 1961/62 r. we wszyst-

kich tych szkołach — około 1,5-krotnie. W porównaniu z rokiem 1936/37 i 1937/38 wielokrotności te były znacznie większe. Trzeba również pamiętać, że dane liczbowe przedstawione w tabeli 14 nie przedstawiają wyczerpująco przeróżnych sposobów kształtowania się nowej inteligencji polskiej. Rezultaty tego procesu w pewnej mierze odzwierciedlił Narodowy Spis Powszechny w grudniu 1960 r.

Nie posiadamy ani dla ujawnienia kontrastu, ani do szczegółowych porównań odpowiednich danych z 1931 lub z 1950 r. Przypuszczać jednak należy, że liczby absolutne i stosunkowe charakteryzujące inteligencję z 1960 r. są znacznie wyższe od jakichkolwiek odpowiednich liczb przeszłości. Biorąc pod uwagę jedynie ludność już nie uczącą się w okresie spisu, polska warstwa inteligencka składała się między innymi: z ludności z - wyższym wykształceniem, która w stosunku do całej ludności już nie uczącej się, w wieku 7 lat i starszej stanowiła niespełna 3%, oraz z ludności z zawodowym i średnim wykształceniem, która stanowiła niespełna 18% ludności już nie uczącej się. Otrzymujemy więc imponujące rezultaty: inteligencja polska w 1960 r. stanowiła około 1/5 części całej ludności w wieku 7 lat i starszej (tabela 13). Liczba ta świadczy o dużym awansie kulturalnym naszego społeczeństwa.

ZMIANY W STRUKTURZE LUDNOŚCI WEDŁUG DOCHODU

Analizę naszą musimy oprzeć na niezupełnym materiale, dotyczącym ludności zawodowo czynnej w gospodarce uspołecznionej. Możliwości analityczne ogranicza również fakt, że dysponujemy jedynie dostatecznie szczegółowym materiałem o płacach nominalnych.

Zasadnicza tendencja, jaka przejawiała się w strukturze ludności według zarobków, polegała na wzroście względnej częstości wyższych grup dochodowych. Poważną zmianę w rozpatrywanej strukturze stanowiło zniesienie grupy zarobków do 600 zł miesięcznie. W rezultacie piramida ludności według zarobków uległa nieznacznemu spłaszczeniu (ryc. 4).

Dalszą powszechną tendencją był wzrost średniej i mediany płac nominalnych. Mediana płac pracowników fizycznych była zawsze niższa aniżeli pracowników umysłowych. Różnica między tymi medianami w latach 1958—1962 wzrosła od około 65 zł do około 166 zł, a więc ponad dwukrotnie. W tym przypadku mamy więc odstępstwo od powszechnej tendencji niwelacji różnic w społeczeństwie (tabela 15). Tendencja niwelacji ujawniła się jednak w inny sposób, a mianowicie w nieznacznych wahaniach współczynników zmienności. Obliczono je jako stosunek odchyleń ćwiartkowych do mediany płac. Wzrost współczynników zmienności oznacza niewątpliwie większe zróżnicowanie ludności według płac, a zmniejszanie się tych współczynników — proces ujednolicania.

Jak widać z tabeli 15, w latach 1957—1962 płace wszystkich zarobkujących oraz płace pracowników fizycznych cechował ledwie dostrzegalny proces ujednolicania. Wśród pracowników umysłowych ujawnił się w minimalnym stopniu proces odwrotny.

Tabela 15

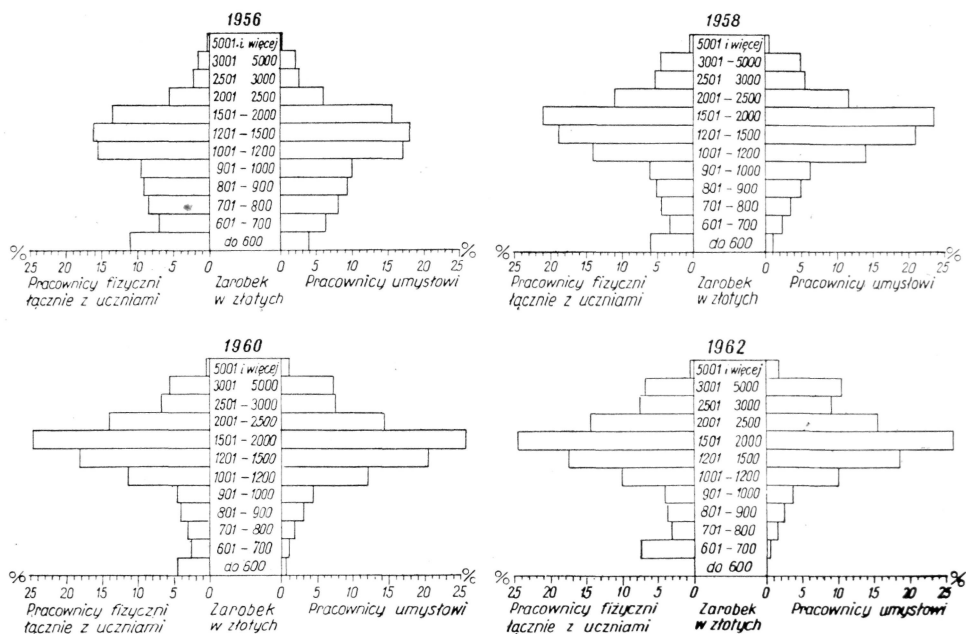
Ważniejsze parametry opisowe płac w gospodarce uspołecznionej

X=średnia arytmetyczna, M=mediana, Q=odchylenie ćwiartkowe, Vq=współczynnik zmienności

Rok	Pracownicy razem				Fizyczni			Umysłowi		
	\bar{X}	M	Q	Vq	M	Q	Vq	M	Q	Vq
	złotych									
1957	1395	1253,5	422,9	0,33	1221,7	421,2	0,34	1317,5	372,2	0,28
1958	1499	1410,3	447,8	0,32	1379,7	450,0	0,33	1451,2	430,6	0,30
1959	1625	1565,5	479,9	0,31	1516,9	491,6	0,32	1581,0	467,2	0,30
1960	1663	1539,3	478,3	0,31	1522,4	476,1	0,31	1626,0	484,3	0,30
1961	1720	1607,8	503,2	0,31	1554,7	500,2	0,32	1696,6	506,5	0,30
1962	1771	1638,9	514,1	0,31	1581,0	503,8	0,32	1747,1	535,0	0,31

Uwaga: Parametry M, Q i Vq obliczono na podstawie danych z września w poszczególnych latach.

Źródło. Opracowano według: Rocznik Statystyczny GUS 1963, s. 428 i 430.

Ryc. 4. Struktura zatrudnienia w gospodarce uspołecznionej według zarobku miesięcznego (brutto) za wrześień. Opracowano według: Rocznik Statystyczny GUS 1963, s. 431—432.

Z porównania średnich i median płac wynika, że wielkości te kształtowały się najkorzystniej w budownictwie, a najmniej korzystnie w rolnictwie i leśnictwie oraz w dziale oświaty, nauki i kultury. W produkcyjnych działach gospodarki zaznaczała się bądź minimalnie tendencja ujednociania płac, bądź brak jakiegokolwiek tendencji, z wyjątkiem obrotu towarowego, gdzie lekko wzrastające współczynniki zmienności wskazywałyby na pojawianie się tendencji różnicowania się ludności. Analogiczna tendencja ujawniła się w dziale oświaty, nauki i kultury

Tabela 16

Ważniejsze parametry opisowe płac w poszczególnych działach gospodarki uspołecznionej

X = średnia arytmetyczna, M = mediana, Q = odchylenie ćwiartkowe, Vq = współczynnik zmienności

Działy gospodarki	Rok	złotych			Vq	Działy gospodarki	Rok	złotych			Vq
		\bar{X}	M	Q				\bar{X}	M	Q	
Przemysł	1957	1578	1447	442	0,31	Obrót towarowy	1957	1195	1114	280	0,25
	1960	1821	1664	499	0,30		1960	1376	1309	358	0,27
	1962	1911	1824	527	0,29		1962	1457	1382	388	0,28
Budownictwo	1957	1584	1483	447	0,30	Gospodarka komunalna i mieszkaniowa	1957	1299	1268	391	0,31
	1960	1924	1873	541	0,29		1960	1571	1594	357	0,22
	1962	2091	1951	601	0,31		1962	1670	1662	436	0,26
Rolnictwo	1957	974	944	241	0,26	Oświata, nauka i kultura, zdrowie, opieka społeczna, kultura fizyczna	1957	.	883	279	0,32
	1960	1323	1293	312	0,24		1960	.	1200	437	0,36
	1962	1421	1390	365	0,26		1962	.	1275	467	0,37
Leśnictwo	1957	935	833	232	0,28	Administracja publiczna, wymiar sprawiedliwości	1957	1308	1015	417	0,41
	1960	1176	1129	309	0,27		1960	1688	1464	555	0,38
	1962	1312	1273	372	0,29		1962	1885	1592	594	0,37
Transport i łączność	1957	1407	1330	314	0,24	Instytucje finansowe i ubezpieczenia	1957	1215	1111	278	0,25
	1960	1610	1475	361	0,24		1960	1552	1408	433	0,31
	1962	1741	1573	389	0,25		1962	1678	1559	497	0,32

Uwaga: Parametry M, Q i Vq obliczono na podstawie danych z września w poszczególnych latach. W dziale oświata, nauka i kultura średnie płace wynosiły w 1957 r. — 1230, w 1960 r. — 1494, w 1962 r. — 1629; w dziale ochrony zdrowia, opieki społecznej i kultury fizycznej odpowiednio: 971, 1304 i 1386. W obydwóch działach dane dotyczą tylko pracowników pełnozatrudnionych.

Źródło. Opracowano według: Rocznik Statystyczny GUS 1963, s. 428 i 430.

oraz w instytucjach finansowych (tabela 16). Wydaje się, że nieznaczną tendencję ujednociania można częściej zauważyć tam, gdzie płace były dość wysokie, a nieznaczną tendencję różnicowania raczej tam, gdzie płace były niższe.

Widać to także w przekroju terytorialnym. W województwach należących do wyodrębnionej przez nas pierwszej grupy mediana płac należała do najwyższych, a nieznacznie opadające współczynniki zmienności zarysowały tendencję ujednociania. W pozostałych województwach, mniej uprzemysłowionych, widać tendencje mieszane. Częstsza jednak, zgodnie z ogólnopolską, była tendencja ujednocnienia (tabela 17).

Scharakteryzowane tutaj średnie i mediany płac pozostają w związku z innymi zmianami omówionymi poprzednio. Na przykład w pierwszej grupie województw zauważymy bardzo wysokie płace, a poprzednio stwierdziliśmy zdecydowanie dodatnie bilanse wędrówek dla całych województw i dla miast oraz stałe tendencje wzrostu odsetka ogólnej liczby ludności i ludności miejskiej w stosunku do całej ludności kraju. W czwartej grupie województw natomiast zauważamy raczej niskie

Tabela 17

Ważniejsze parametry opisowe płac w gospodarce uspołecznionej
według województw

M=mediana, Q=odchylenie ćwiartkowe, V_q —współczynnik zmienności

Województwa	Rok	M	Q	V_q	Województwa	Rok	M	Q	V_q
		złotych					złotych		
Polska	1957	1253,5	422,9	0,34	Gdańskie	1957	1292,6	422,7	0,33
	1960	1565,5	478,3	0,31		1960	1610,0	568,2	0,35
	1962	1638,8	514,1	0,31		1962	1710,2	552,8	0,32
M. Warszawa	1957	1403,8	507,3	0,36	Koszalińskie	1957	1040,0	301,4	0,29
	1960	1712,1	537,7	0,31		1960	1330,7	377,9	0,28
	1962	1852,8	617,8	0,33		1962	1448,4	416,5	0,29
Warszawskie	1957	1171,3	352,1	0,30	Szczecińskie	1957	1180,9	376,7	0,32
	1960	1463,6	393,0	0,27		1960	1475,1	459,4	0,31
	1962	1505,7	394,4	0,26		1962	1588,7	501,9	0,32
Bydgoskie	1957	1140,9	327,3	0,29	Zielonogórskie	1957	1127,6	327,2	0,29
	1960	1439,5	402,8	0,28		1960	1434,2	398,2	0,28
	1962	1518,9	421,4	0,28		1962	1510,8	406,7	0,27
M. Poznań	1957	1275,0	420,6	0,33	M. Wrocław	1957	1277,4	425,1	0,33
	1960	1505,8	416,4	0,28		1960	1552,1	413,6	0,27
	1962	1732,8	520,2	0,30		1962	1739,6	527,7	0,30
Poznańskie	1957	1125,6	312,7	0,28	Wrocławskie	1957	1287,4	421,6	0,33
	1960	1451,6	390,6	0,27		1960	1549,4	467,4	0,30
	1962	1482,8	391,4	0,26		1962	1591,4	488,6	0,31
M. Łódź	1957	1325,1	375,2	0,28	Opolskie	1957	1048,8	243,4	0,23
	1960	1603,5	402,9	0,25		1960	1466,8	358,3	0,24
	1962	1739,5	336,0	0,19		1962	1557,0	434,5	0,28
Łódzkie	1957	1150,3	432,1	0,37	Katowickie	1957	1550,2	584,5	0,38
	1960	1478,4	369,8	0,25		1960	1886,9	648,0	0,34
	1962	1489,5	381,5	0,26		1962	1951,2	684,5	0,35
Kieleckie	1957	1175,5	377,8	0,32	M. Kraków	1957	1295,5	438,2	0,34
	1960	1484,8	433,9	0,29		1960	1604,8	501,9	0,31
	1962	1496,9	397,2	0,27		1962	1780,2	576,7	0,32
Lubelskie	1957	1094,6	302,0	0,28	Krakowskie	1957	1321,5	423,8	0,32
	1960	1360,9	413,1	0,30		1960	1608,8	461,8	0,29
	1962	1446,0	424,5	0,29		1962	1728,0	546,5	0,32
Białostockie	1957	1044,9	343,7	0,33	Rzeszowskie	1957	1114,9	333,6	0,30
	1960	1347,9	253,3	0,19		1960	1267,4	406,8	0,32
	1962	1416,6	398,0	0,28		1962	1478,9	423,9	0,29
Olsztyńskie	1957	1057,5	293,2	0,28					
	1960	1328,6	363,4	0,27					
	1962	1435,0	300,1	0,21					

Uwaga: Parametry obliczono na podstawie struktury zatrudnienia według zarobków we wrześniu w poszczególnych latach.

Źródło. Opracowano według: Rocznik Statystyczny GUS 1963, s. 433.

plące; tam też obserwowaliśmy wybitnie ujemne bilanse wędrowek oraz stałą tendencję spadkową odsetków ogólnej liczby ludności i ludności miejskiej (tabele 2, 3 i 17). Widać więc, chociażby z tego przykładu, różnorodne powiązania przemian w omówionych strukturach.

REZULTATY ZMIAN

Wybrane przez nas struktury oraz przyjęte skale zmian nie wyczerpują złożonej rzeczywistości ani różnorodnych przemian w strukturze społeczno-zawodowej. Mimo tych ograniczeń analiza ujawniła szereg zdecydowanie korzystnych osiągnięć. Procesy urbanizacyjne, aglomeracje ludności w regionach intensywnie rozwijających się oraz związane z tym przesunięcia do zawodów pozarolniczych oznaczają dla ludności biorącej udział w tych procesach wzniesienie się na wyższy szczebel prestiżu społecznego oraz większy jej udział w wytwarzanym i dzielonym dochodzie społecznym. Polityka w zakresie oświaty i nauki wydobyła dużą część ludności z kulturalnego zacofania, a wolny dostęp do szkół stanowił podłoże, na którym ukształtowała się warstwa inteligencka, obejmująca 1/5 część społeczeństwa. Zmiany granic państwowych pozwoliły rozwiązać kwestię narodowościową; przemiany w strukturze według posiadania środków produkcji zniosły wiekowe bariery społeczne, a polityka płac ograniczyła proces różnicowania się ludności według dochodów.

Końcowym rezultatem przemian był zatem awans społeczny i kulturalny ogromnej części społeczeństwa, a wraz ze zniesieniem dawnych podziałów — jego społeczno-ekonomiczne i narodowe ujednoczenie. Dalsze polepszanie dotychczasowych warunków rozwojowych, zakorzenione w społeczeństwie polskim poczucie egalitaryzmu i poszanowanie osobowości ludzkiej mogą zagwarantować mu stały awans oraz uchronić je przed nowymi podziałami.